शिक्षण संक्रमण

| पुणे | वर्ष १० वे | अंक २ | ऑगस्ट २०२१ | मासिक | पृष्ठ संख्या ५२ | किंमत २५/-₹ |

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

* विनम्र अभिवादन *

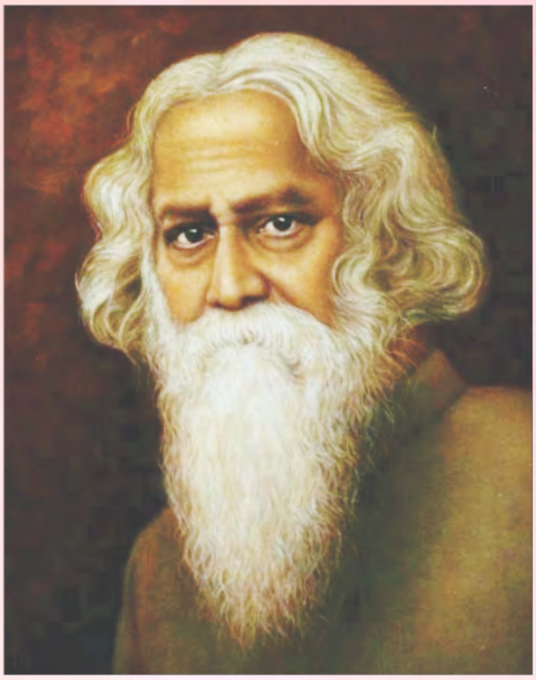

गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर

मदर तेरेसा

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे

ऑगस्ट २०२१
शके - १९४३

शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

* सल्लागार मंडळ *

श्री. दिनकर पाटील
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे

सदस्य

श्री. तुकाराम सुपे
श्री. शरद गोसावी
श्री. कृष्णकुमार पाटील

* संपादक *

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* कार्यकारी संपादक *

श्री. पोपटराव महाजन
सहसचिव (प्र.), राज्यमंडळ, पुणे

* सहायक संपादक *

श्री. गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी (प्र.) राज्यमंडळ, पुणे

* संपादक मंडळ *

श्रीमती प्रिया शिंदे
डॉ. जयश्री अत्रे
श्री. ज्ञानेश बावीकर
डॉ. दिलीप गरुड
श्री. सलिल वाघमारे
श्री. माधव धायगुडे
डॉ. लतिका भानुशाली

वार्षिक वर्गणी: रु.२५०/-
किरकोळ अंक रु. २५/-

अंतरंगानुक्रम

* स्वतंत्रते भगवती	अस्मिता पांडे	५
* जागतिक शांततादिन	मेधा आलकरी	७
* निशाणा साधताना	अंजली भागवत	११
* राष्ट्राची ओळख म्हणजे राष्ट्रीय प्रतीके	जगदीश बियाणी	१४
* स्वत:च्या पायावर उभे करणारे शिक्षण	मल्लिकार्जुन सिंदगी	१८
* लॉकडाऊन काळात बहरलेली पालवी	राजश्री साळगे	२१
* संस्कृतदिन - Out of The Wall	जगदीश इंदलकर	२५
* व्याकरण करूया रंजक	संजय सागडे	२९
* संत नामदेवांची अभंगवाणी : वारकरी संप्रदायाची संजीवनी	डॉ. संजीव गिरासे	३४
* इतिहास लेखन - एक उपक्रम	डॉ. बालाजी इंगळे	३८
* वनस्पतीदेखील प्रदूषणाला बळी पडतात	विवेक भालेराव	४३
* Pleasures of Readers	डॉ. अतुल सूर्यवंशी	४६

* 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी ॲण्ड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आघारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

* "Shikshan Sankraman" monthly is owned by, Maharashtra state Board of Secondary and Higher Secondary Education, Printed & Published by Dr. Ashok Banduji Bhosale, Printed at Delight Printers, 16/A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Pune - 411005, Published at Sr. no.832, Final Plot No. 178 & 179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004.

Editor - Dr. Ashok Banduji Bhosale

मनोगत

१५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी आपला देश स्वतंत्र झाला. हा दिवस संपूर्ण देशभर उत्साहाने साजरा केला जातो. दीडशे वर्षांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होऊन नव्या आशा-आकांक्षांसह, उज्ज्वल भारताचे स्वप्न घेऊन आपल्या पुढील वाटचालीस सुरुवात झाली. स्वातंत्र्य मिळून ७४ वर्षे झाली. शिक्षण, शेती, उद्योग, विज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि संशोधन इत्यादी क्षेत्रात आपल्या देशाने संपूर्ण जगात एक स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. यामध्ये राजकीय इच्छाशक्ती बरोबरच लोकांचा सहभागही अतिशय महत्त्वाचा आहे. स्वतंत्र भारताच्या प्रगतीचा अभिमान बाळगत असताना अजूनही अनेक क्षेत्रे, दुर्बळ आणि वंचित घटक विकासाच्या उंबरठ्यापासून दूर आहेत, याची जाणीव ठेऊन त्यांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

भारतातील शिक्षणव्यवस्था ही जगातील सर्वांत मोठी व्यवस्था आहे. १५ लाख शाळा, सुमारे ९७ लाख शिक्षक आणि सुमारे २६.५ कोटी विद्यार्थी पूर्वप्राथमिक ते उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंतचे शिक्षण घेत आहेत. देशातील खेड्यापाड्यांपर्यंत शिक्षण पोहोचवण्याचे प्रयत्न निश्चितपणे करण्यात येत आहेत; परंतु अजूनही काही विद्यार्थी शाळाबाह्य असल्याचे दिसून येतात. प्राथमिक शाळेतील गळती कमी करण्यात येत आहे, तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावरील गळतीचे प्रमाण रोखण्यासाठी विशेष प्रयत्नांची गरज आहे. जागतिकीकरणामुळे नवीन आव्हाने निर्माण होत असताना आपल्या देशातील मुलांना आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे शिक्षण मिळवून देण्यासाठी आपण प्रयत्नशील राहणे आवश्यक आहे. त्यासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण हवे आहे. २१व्या शतकातील आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये आवश्यक कौशल्ये विकसित करणे क्रमप्राप्त ठरते. २१व्या शतकातील पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुकतेच जाहीर करण्यात आलेले आहे. त्यामध्ये नवीन आर्थिक व सामाजिक बदल, विज्ञान व तंत्रज्ञान यांत होत असलेल्या प्रगतीशी सुसंगत कौशल्ये विकसित करण्यासाठी धोरणामध्ये महत्त्वपूर्ण बाबींचा समावेश केलेला आहे. आपला देश जगातील सर्वांत तरुणांचा देश समजला जातो. या तरुणांना आपण गुणवत्तापूर्ण व कौशल्याधिष्ठित शिक्षण देण्याची जबाबदारी शिक्षणाशी संबंधित सर्व घटकांची आहे. ती यशस्वीपणे पार पाडण्यासाठी आपण सज्ज होऊया आणि उज्ज्वल भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी या स्वातंत्र्यदिनी निर्धार करूया! यासाठी सर्वांना शुभेच्छा!

दरवर्षीप्रमाणे या वर्षीचा ऑगस्टचा 'शिक्षण संक्रमण'चा वैविध्यपूर्ण लेख असलेला अंक प्रकाशित करताना आनंद होत आहे. अंकातील सर्वच लेख विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्या विचारांना दिशा देणारे आणि माहितीपूर्ण आहेत. खेळाचे महत्त्व प्रतिपादित करणारा ऑलिंपिक पदक विजेत्या नेमबाज अंजली भागवत यांचा 'निशाणा साधताना' हा लेख, १५ ऑगस्टच्या निमित्ताने आलेला 'स्वतंत्रते भगवती' हा लेख तसेच, 'इतिहास लेखन - एक उपक्रम', 'वनस्पतीदेखील प्रदूषणाला बळी पडतात', 'स्वतःच्या पायावर उभे करणारे शिक्षण', 'संत नामदेवांची अभंगवाणी...', 'संस्कृत दिन' अशा विविध विषयांना याही अंकात स्पर्श करण्यात आला आहे.

कोविडच्या या महामारीत विद्यार्थ्यांचे नुकसान होऊ नये हाच विचार केंद्रस्थानी ठेऊन मंडळाने मूल्यमापन पद्धती जाहीर केली आहे. सर्व मुख्याध्यापक, शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी व पालक यांचे याकामी सहकार्य लाभेल याची मला खात्री आहे.

श्री. दिनकर पाटील
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

स्वतंत्रते भगवती

अस्मिता पांडे, मुंबई : ९८३३३४५६८४

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची अनेक अंगे आहेत. त्यात कवी, लेखक, वक्ता, समाजसुधारक, क्रांतिकारक, स्वातंत्र्यप्रेमी, विज्ञाननिष्ठ, भाषाशुद्धीचे आग्रही, द्रष्टे राजकारणी असे अनेक पदर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला आहेत. त्यांची राष्ट्रभक्ती जशी प्रखर तशीच त्यांची लेखणीही प्रखर आहे. याची प्रचिती त्यांच्या सर्वच साहित्यातून प्रकट होते. त्याचेच दर्शन त्यांच्या 'स्वतंत्रते भगवती' या त्यांच्या कवितेतून होते असे सांगणारा हा लेख.

'देहाकडून देवाकडे जाताना मध्ये देश लागतो आणि या देशाचे आपण देणे लागतो' भारतमातेच्या ज्या सुपुत्राच्या मनात राष्ट्रप्रेमाचा आणि राष्ट्रभक्तीचा हा उद्‌गार अखंड निनादत होता ते स्वातंत्र्यवीर सावरकर! 'स्वातंत्र्यदेवतेचं स्तोत्र' रचणारा पहिला मराठी कवी!

'जयोऽस्तु ते श्रीमहन्मंगले।'

मराठी साहित्यातली अत्यंत ओजस्वी, उर्जस्वल आणि राष्ट्रभक्तीचा मूलमंत्र ठरावा अशी ही कविता. हे स्वातंत्र्यदेवीचे स्तोत्र आहे. ही प्रार्थना नाही. प्रार्थना म्हणजे आळवणी. भक्ताने विनम्र होऊन देवाची केलेली आळवणी म्हणजे प्रार्थना. स्तोत्रातून त्या त्या देवाची महती किंवा महत्ता सांगितली जाते. देवाची महत्ता सांगणारी कविता म्हणजे स्तोत्र. भारतीय परंपरेत वेदोपनिषदांत सूक्तं किंवा स्तोत्रं आहेत- ज्यामध्ये निसर्गातल्या विविध शक्तींची स्तुती करणारी, महती सांगणारी कवनं आहेत. 'प्रार्थना' हा शब्द किंवा 'प्रार्थना करणे' हा वाक्प्रचार आपण अनेकदा वापरतो. अर्थाच्या अनेक छटा यात आहेत. विनवणी करणे, विनंती करणे, झुकणे, विनम्र होणे, वाकणे, पायाशी जाणे, शरण येणे. यात असणारा विनम्रतेचा मूलभाव स्तोत्रामध्ये असतोच; मात्र तरीही ती प्रार्थना नसते. 'माझी स्वातंत्र्यदेवता किती उच्चतम आहे, हे पाहा' असं सांगणं ज्या कवितेत, स्तोत्रात आहे त्याविषयी कवी अशोक बागवे म्हणतात, तसं एका अर्थाने हा पोवाडा आहे. वेदकाळात इंद्रसूक्त, अग्निसूक्त, पर्जन्यसूक्त ऋषींनी गायिली - त्या त्या शक्तीला आवाहन करण्यासाठी. आरोग्य, आयुष्यसमृद्धीचं मागणं त्यात होतं. सावरकरांचं मागणं स्वातंत्र्याचं मागणं आहे. राष्ट्रावर असणारी अनन्यसाधारण भक्ती, निष्ठा या कवितेतून व्यक्त होताना दिसते.

१९०३ सालातली ही काव्यरचना असल्याचा संदर्भ आहे. सावरकरांच्या कवितांमध्ये स्वातंत्र्य या शब्दाचा; किंबहुना या शब्दरूपी मंत्राचा सातत्याने जप ऐकू येतो. कवीने स्वातंत्र्यदेवतेचं स्तोत्र गायलं आहे. ते गाताना सावरकरांच्या कवितेची सगळी वैशिष्ट्ये त्यात ठायीठायी अनुभवता येतात. या कवितेत भव्यता आहे, ओज गुण आहे, तत्त्वचिंतन आहे. सावरकरांचा पिंडच क्रांतिकाराचा होता. भारताचा स्वातंत्र्यलढा असो की सामाजिक भान जागवणारं आवाहन असो किंवा भाषाशुद्धी - लिपिशुद्धीची चळवळ असो - सावरकरांच्या क्रांतिकारकत्वाचं दर्शन आपल्याला घडलं आहे.

'जयोऽस्तु ते श्रीमहन्मंगले । शिवास्पदे शुभदे
स्वतंत्रते भगवति । त्वामहं यशोयुतां वंदे'

कवितेचा आरंभ होतो संस्कृत रचनेने. पहिल्या दोन्ही ओळींमध्ये एकही मराठी शब्द नाही. वेदकाळात ऋषिजनांनी गीर्वाणवाणीत देवादिकांची स्तोत्रं उच्चारली. मराठी भाषेत नवनवीन शब्दांची भर घालणाऱ्या कवी सावरकरांनी संस्कृत भाषेला दिलेली ही मानवंदनाही म्हणता येईल. सत्यम्-शिवम्-सुंदरम् या मूल्यांचं महत्त्व अधोरेखित करताना कवी स्तोत्र गातो आहे शक्तीचं! शिवशक्तीच्या एकात्म रूपाचा उल्लेख करताना आवाहन करण्यात आलंय शक्तिस्वरूपाला! भारतीय संस्कृतीशी, तत्त्वज्ञानाशी जुळलेली आपली नाळ या काव्यातून अनुभवता येते.

आपले सगळे प्राचीन संत हे क्रांतिकारक आणि भावकवी! त्यांच्या कविता देवभक्तीच्या होत्या. समाजाला शिकवण देणाऱ्या, जागृत करणाऱ्या होत्या. तो वैचारिक वारसा झिरपत पुढच्या पिढीत जातोच. तोच वारसा घेऊन आलेली सावरकरांची ही कविता प्रखर राष्ट्रभक्ती असणारी भावकविता आहे!

कवी सावरकर या स्वातंत्र्यदेवीचं वर्णन करताना तिला 'श्री महन्मंगले', 'शुभदे', 'भगवती' म्हणतात. स्वातंत्र्य ही गोष्ट राष्ट्राच्या अभ्युदयाचा, मांगल्याचा, यशाचा पाया आहे. त्या स्वातंत्र्यदेवीचा जयघोष कवी करताहेत. हा गौरव आहे राष्ट्राच्या चैतन्याचा, नीतीचा - चांगल्या आचारविचारांच्या संपदेचा. स्वातंत्र्य म्हणजे चैतन्य. जे स्वतंत्र आहे ते जिवंत आहे, चैतन्याने रसरसलेलं आहे. बंधनात हे चैतन्य अनुभवताच येत नाही. मात्र हे स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे; या स्वातंत्र्याला बुद्धीची, नीतीची बैठक आहे. ती असावीच लागते. त्या जबाबादारीची जाणीवही ही कविता करून देते. परवशतेच्या नभात चांदणीसारखी लखलखणारी हीच बुद्धीची- नीतीची राज्ञी देशवासियांच्या मनात स्वाभिमानाचे स्फुल्लिंग चेतवते आहे.

'गालावरच्या कुसुमीं किंवा कुसुमांच्या गालीं
स्वतंत्रते भगवती । तूच जी विलसतसे लाली
तूं सूर्याचें तेज, उदधिचें गांभीर्यही तूंची
स्वतंत्रते भगवती । अन्यथा ग्रहण नष्ट तेंची'

गालावरच्या कुसुमी... कवी सावरकर इथे दिसतात. अर्थाचे, भावाचे असंख्य पदर उलगडून दाखवणारी शब्दकळा इथे अनुभवता येते. स्वातंत्र्य हे केवळ राजकीय दृष्टिकोनातूनच नाही; तर स्वातंत्र्यामुळे येणारं भावनिक, मानसिक स्वास्थ्य आणि त्याचं महत्त्व सावरकर सांगताहेत. म्हणून क्रियापदाची निवडही किती नेमकी आहे - 'विलसतसे' - कायम चकाकणारी, पसरत जाणारी लाली आहे. मात्र केवळ सौंदर्य नाही; तर तेज आणि गांभीर्यही त्या जोडीला हवं. जे स्वातंत्र्यदेवतेकडे असल्यामुळे पारतंत्र्याचं ग्रहण नष्ट करायला ती समर्थ आहे.

'मोक्ष-मुक्ति हीं तुझीच रूपें तुलाच वेदांती
स्वतंत्रते भगवती । योगिजन परब्रह्म वदती
जें जें उत्तम उदात्त उन्नत महन्मधुर तें तें
स्वतंत्रते भगवती । सर्व तव सहचारी होतें'

मोक्ष, मुक्ती या संकल्पना आध्यात्मिक असल्या तरी ते स्वातंत्र्याचं मूळ, शुद्ध अविकृत रूप आहे. त्या रूपाशी स्वातंत्र्यदेवीचं नातं जोडताना एकीकडे स्वातंत्र्यदेवीचं तत्त्वरूप दर्शन घडवणारे सावरकर भारतमातेच्या सौंदर्याचंही दर्शन घडवतात - जे जे उत्तम, उदात्त, उन्नत आहे त्या 'सत्य - शिव - सौंदर्या' चं दर्शन या भगवतीच्या रूपात घडतं. 'सहचारी' - किती नेमका शब्द सावरकरांनी योजला आहे. स्वातंत्र्यासह, स्वातंत्र्यामुळे होणारे लाभ अनेक आहेत; मात्र पुन्हा पुन्हा स्वातंत्र्यासोबत आवश्यक असणारं कर्तव्याचं, जबाबदारीचं भान अधोरेखित होतं - कारण स्वातंत्र्य 'परब्रह्म' स्वरूप आहे.

'हे अधम- रक्त- रञ्जिते।
सुजनपूजिते । श्री स्वतंत्रते
तुजसाठिं मरण तें जनन,
तुजवीण जनन तें मरण
तुज सकल चराचर शरण चराचर शरण
भरतभूमिला दृढालिंगना कधिं देशील वरदे
स्वतंत्रते भगवति । त्वामहं यशोयुतां वंदे'

देवीच्या अनेकविध रूपांचा आविष्कार या स्वातंत्र्यदेवतेमध्ये आहे. 'अधमांचा विनाश करणारी स्वातंत्र्य देवी' 'सुजनांकडून पुजली जाते' आणि ती 'सुजनांचं रक्षण करणारी, पूजन करणारीही' आहे.

पुन्हा एकदा सावरकरांच्या भाषाप्रभुत्वाची, काव्यप्रतिभेची महती पटते - 'तुजसाठी मरण ते जनन, तुजवीण जनन ते मरण!' नेमकं आणि थेट हृदयाला स्पर्श करणारं लिखाण! 'स्वतंत्रते भगवती'- स्वातंत्र्याची देवी - स्वत:च्या भूमातेला 'स्वातंत्र्याची देवी' म्हटलंय. संपूर्ण कवितेत 'आवाहना'चा सूर आहे. आणि ते आवाहन तेजस्वी, ओजस्वी आहे.

या कवितेचं प्रथम ध्वनिमुद्रण झालं पुणे आकाशवाणी वृंद स्वरात ७ मार्च, १९६३ रोजी, स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी रचलेलं स्वातंत्र्यदेवीचं स्तोत्र संगीतकार मधुकर गोळवलकरांच्या संगीत रचनेने आणि नंतर मंगेशकर नावाच्या स्वरांनी पुन्हा एकदा आपल्या मनावर कोरलं गेलं; नव्हे पुन्हापुन्हा कोरलं जातंय! राष्ट्रभक्तीचा हा 'अभंग' आणि स्वातंत्र्यदेवतेचा आशीर्वाद आपल्यावर अविरत वर्षाव करीत राहो, हेच 'मागणं'!

***

लेखिका गुरुनानक इंग्लिश स्कूल भांडूप, मुंबई येथे मराठीच्या अध्यापिका असून निवेदन, सूत्रसंचालन व मराठी भाषा प्रचार-प्रसाराचे कार्य करतात.

Email : asmitaspande@gmail.com

जागतिक शांततादिन

मेधा अलकरी, मुंबई : ९८२००९५७१५

मानवी जीवनात समृद्धता नांदावी, देशादेशांत सलोख्याचे संबंध निर्माण व्हावे व सर्वांच्या मनामनांत आनंदाची बिजे पेरावी यासाठी जागतिक शांततेची गरज आहे, आज सगळीकडे दहशतवाद, अराजकता, संतापिपासूवृत्ती बाजारीकरण स्वार्थीवृत्ती, हिंसक प्रवृत्ती यामुळे मानव हा शांतीपासून दूर जात आहे. असे दिसते. पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धाच्या भीषण आगीत संपूर्ण जग होरपळून निघाले तर जपान सारखा छोटासा देश बेचीराख झाला. त्यामुळे जगात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न झाले. जागतिक शांतता व स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी जाणीवपूर्वक त्या दिशेने वाटचाल करणे गरजेचे आहे.

पारतंत्र्याचा अंधकार दूर होऊन स्वातंत्र्यसूर्याचा उदय झाला, म्हणून भारतीयांसाठी अभिमानाचा, आनंदाचा असा ऑगस्ट महिना, हा जपान्यांसाठी मात्र अंधकाराच्या खाईत नेणारा दुर्दैवी महिना ठरला आहे. ६ ऑगस्ट, १९४५, मानवी इतिहासातील काळा कभिन्न दिवस! त्या दिवशी अमेरिकेने जपानची राजधानी टोकियोपासून पाचशे मैलांवरील साडेतीन लाख वस्तीच्या हिरोशिमा शहरावर अणुबॉम्बचा स्फोट केला. युद्धाच्या इतिहासातील हा पहिला अणुहल्ला!

६ ऑगस्टची सकाळ नेहमीसारखीच. शहरातील लोक आपापल्या दिनचर्येत गुंतलेले, पुढच्या क्षणी शहर उद्ध्वस्त करणारा आगीचा गोळा आपल्यावर बरसून आपल्याला बेचिराख करणार आहे, याची तसूभरही कल्पना नसलेले. सकाळचे सव्वा आठ वाजले. पंधरा हजार टन टीएनटीची शक्ती असलेला ''लिटिल बॉय' नावाचा नऊ हजार पौंड वजनाचा युरेनियम अणुबॉम्ब, B-29 बॉम्बर एनोला गाय विमानातून सुटला. एक जोरदार धमाका झाला आणि आगीचा प्रचंड लोळ आकाशात चमकला. काळ्या धुराच्या दाट लोटाने आसमंत भरून गेला. त्या हल्ल्यात सुमारे ऐंशी हजार लोक जागच्याजागी मृत्युमुखी पडले. आठवडाभरात अजून चाळीस हजारांच्या आसपास लोकांचा बळी गेला. जे वाचले त्यांच्या शरीरावर भाजल्याचे फोड उठले, केस गळून गेले, चेहेरे विकृत झाले. उत्सर्जित किरणांशी संपर्क आल्यामुळे बऱ्याच जणांना कॅन्सरसारख्या दुर्धर आजारांनी घेरले; तर काही अपंग झाले. दुसऱ्या महायुद्धाचा असा भयानक शेवट झाला.

मुळात जपानविरुद्ध हा भीषण अणुहल्ला करण्याचा निर्णय अमेरिकेने का घेतला? इतकी जीवितहानी झाल्यावर आणि साऱ्या जगाकडून धिक्कार झाल्यावर अमेरिकन राज्यकर्त्यांना आपल्या कृतीचा कधी पश्चात्ताप झाला का? चार चौरस मैलाच्या आणि दाट लोकवस्तीच्या हिरोशिमा शहरावर बॉम्ब टाकण्यापेक्षा एखाद्या वैराण जागेवर टाकून जपानी राज्यकर्त्यांना घाबरवता आले नसते का? असे अनेक प्रश्न आपल्या मनात उभे राहतात. त्याची उत्तरे मिळवायची असतील तर आपल्याला दुसऱ्या महायुद्धाला १९३९ मध्ये तोंड फुटले, त्याही आधी ॲटमबॉम्ब तयार करण्याचा विचार अमेरिकनांच्या मनात कधी आणि का रुजला त्याचा मागोवा घ्यावा लागेल. नाझींनी जर्मनीमध्ये

आण्विक शस्त्रांचे संशोधन सुरू केल्याची कुणकुण अमेरिकनांना लागताच त्यांनी आपल्या देशातील संशोधकांना त्या कामास लावले. त्यासाठी प्रचंड निधी उपलब्ध करून दिला. त्या अतिशय गुप्त अशा प्रकल्पाचे नाव होते 'मॅनहॅटन प्रोजेक्ट'. अणुविखंडनासाठी लागणारे दोन घटक, युरेनियम २३५ आणि प्लुटोनियम २३९ याचे उत्पादन ही अवघड कामगिरी या शास्त्रज्ञांनी पुढील बरीच वर्षे अथकपणे सुरू ठेवली. पुढे त्याचा ॲटमबॉम्ब बनवून १६ जुलै, १९४५ रोजी त्याची यशस्वी चाचणीही केली. गरज पडली तर हे एक भयंकर अस्त्र उपयोगात आणण्यासाठी अमेरिका सज्ज होती.

आता थोडक्यात दुसऱ्या महायुद्धाची पार्श्वभूमी समजावून घेऊ आणि अमेरिकेचा त्यात प्रवेश कधी आणि का झाला याचाही आढावा घेऊया. १ सप्टेंबर, १९३९ रोजी जर्मनीने पोलंडवर हल्ला केला आणि दुसऱ्या महायुद्धाला तोंड फुटले. त्याला प्रत्युत्तर म्हणून फ्रान्स आणि ब्रिटनने जर्मनीवर हल्ला केला. दुसऱ्या महायुद्धात दोन गट होते. पहिला 'मित्रराष्ट्रांचा', या गटात होते – ब्रिटन, फ्रान्स, चीन, अमेरिका आणि रशिया. दुसरा गट 'अक्ष' राष्ट्रांचा, ज्यातील प्रमुख देश होते – जर्मनी, इटली आणि जपान. रशिया हा सुरुवातीची दोन वर्षे अक्ष देशांकडून या युद्धात सामील झाला होता. जर्मनीशी संगनमत करून त्यांनी पोलंडवर पूर्वेकडून हल्ला चढवला होता आणि नंतर जर्मनी आणि रशियाने तो देश अर्धा-अर्धा वाटून घेतला होता; परंतु जर्मनीच्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेपोटी त्यांनी रशियावर हल्ला करून त्यांचा प्रदेश बळकावयाला सुरुवात केली. तेव्हा मग रशिया मित्रराष्ट्रांना जाऊन मिळाला. सुरुवातीला अमेरिकादेखील तटस्थ होता; परंतु जपानने आगळीक केली. अमेरिकेच्या हवाईस्थित पर्ल हार्बर येथील लष्करी तळावर रात्रीच्या अंधारात आणि सणाच्या मौसमात जोरदार हल्ला केला. त्यात अमेरिकेच्या बोटी बुडवल्या. बेसावध असताना पाठीत असा खंजीर खुपसला गेल्यामुळे सुडाने पेटून अमेरिका सर्वशक्तिनिशी युद्धात उतरला. दोन्ही महायुद्धात अमेरिका उशिरा सहभागी झाला आणि निर्णायक लढाई करूनच थांबला. पहिल्या महायुद्धातसुद्धा जर्मनीने अमेरिकन प्रवाशांची बोट बुडवली होती. त्यात त्यांचे सव्वाशे नागरिक मारले गेले, तेव्हा मात्र अमेरिकेने युद्धात उडी घेतली. एव्हाना जर्मनीने डेन्मार्क, नॉर्वे, बेल्जियम आणि नेदरलँड या चार देशांना जिंकून फ्रान्स आणि ब्रिटनकडे आपला मोहरा वळवला होता. फ्रान्सवर तर विजय मिळवला; पण ब्रिटिश वायुदल आणि नौदलांनी त्यांना नाकीनऊ आणले. आता आपला निभाव लागणार नाही हे ओळखून हिटलरने हे युद्ध अचानक थांबवले. मात्र तीन महिन्यांनी जपान, जर्मनी आणि इटली या तीन राष्ट्रांमध्ये 'ट्रायपार्टीएट ॲक्ट' नावाचा तह झाला आणि 'अक्ष' राष्ट्रांचा जन्म झाला. पुढे त्याला हंगेरी, बुल्गेरिया, रोमानिया हे देश येऊन मिळाले. १९४० च्या अखेरपर्यंत जर्मनीने जवळपास सगळ्या युरोपला आपल्या आधिपत्याखाली आणले होते. इकडे आशिया खंडात जपानचा बोलबाला होता. त्यांच्या लष्करी सरकारने चीनचा मोठा हिस्सा जिंकून घेतला होता. 'अक्ष' राष्ट्रांचा सदस्य असल्यामुळे जपानने ब्रिटिश आणि फ्रेंच वसाहतींवर आक्रमण करण्यास सुरुवात केली. व्हिएतनाम, हाँगकाँग, इंडोनेशिया, सिंगापूर आणि फिलिपाइन्सवर त्यांनी ताबा मिळवला. फिलिपाइन्समध्ये अमेरिकन वसाहत होती. प्रत्युत्तर म्हणून अमेरिकनांनी जपानचा तेलपुरवठाच बंद करून टाकला. चवताळलेल्या जपानने मग ७ डिसेंबर, १९४१ रोजी अमेरिकेच्या आधिपत्याखाली असलेल्या हवाई बेटांमधील पर्ल हार्बरवर हल्ला केला. अमेरिकेची नौसेना आणि

वायुसेना यांचा तो तळ होता. अमेरिकेपेक्षा हवाई बेटे जपानला जवळ, म्हणून त्यांनी या सैन्य बेटांवर हल्ला केला. त्यात अमेरिकेचे अडीच हजार नौसैनिक मारले गेले. तीनशे विमाने, आठ युद्धनौका आणि वीस नौदल जहाजे उद्ध्वस्त झाली. खरे तर जपानला त्यांच्या विमानवाहू नौका नष्ट करायच्या होत्या; परंतु त्या सुरक्षित राहिल्या आणि पुढे या विमानवाहू नौकांनीच जपानचा घात केला. ८ डिसेंबर, १९४१ रोजी अमेरिकेने जपानविरोधात युद्ध पुकारले. दोन वर्षे जपानशी लढून आपली सारी बेटे परत मिळवली. अमेरिका युद्धात सामील झाल्यामुळे मित्रराष्ट्रांना बळकटी मिळाली. १९४२ पर्यंत 'अक्ष' देशांच्या ताब्यातून सगळे देश सोडवून घेतले गेले आणि शेवटी १९४४ मध्ये फ्रान्सला जर्मनीच्या बंधनातून मुक्त केले. नामोहरम झालेल्या हिटलरने २० एप्रिल, १९४५ रोजी बंकरमध्ये आत्महत्या केली. ८ मे रोजी नाझींनी हत्यारे टाकून आत्मसमर्पण केले.

मात्र अजूनही जपानी मागे हटण्यास तयार नव्हते. खरे तर विजयाची सुतराम शक्यता त्यांच्या दृष्टिपथात नव्हती. विजय असो वा पराजय, शेवटच्या श्वासापर्यंत लढायचे हा गुण जपान्यांच्या रक्तातच आहे. पोस्टडॅम डिक्लरेशनमध्ये मित्रराष्ट्रांनी केलेल्या शरणागती पर्यायांना धुडकावून लावण्याचा निर्धार जपानी लष्करी सरकारने केला होता. 'त्वरित आणि संपूर्ण विनाश' या धमकीलाही त्यांनी भीक घातली नाही. जपानसारख्या चिवट शत्रूला नमवण्यासाठी ॲटमबॉम्ब हा एकमेव उपाय उरला आहे असे प्रतिपादन राष्ट्राध्यक्ष ट्रूमन यांनी केले. त्यांना त्यांच्या लष्करी गोटातून विरोधही झाला. पारंपरिक युद्ध आणि त्यात वापरण्यात येणारे बॉम्ब यांच्या मदतीने हे युद्ध सुरू ठेवावे असे कितीतरी वरिष्ठ लष्करी अधिकाऱ्यांचे मत होते; परंतु अशा युद्धात अमेरिकन सैनिकसुद्धा प्रचंड मोठ्या संख्येने मारले जाणार होते. बऱ्याच चर्चेनंतर त्वरित युद्धविरामासाठी ॲटमबॉम्ब हा एकच आणि शेवटचा पर्याय आहे या निष्कर्षावर राष्ट्राध्यक्ष ट्रूमन येऊन पोहोचले. ॲटमबॉम्बच्या समर्थनामागे अमेरिकन राज्यकर्त्यांचा एक छुपा डाव होता. युद्धानंतरच्या जागतिक स्थितीत रशियाला खो देऊन त्यांना आपला वरचष्मा सिद्ध करायचा होता. जगाला, विशेषत: रशियाला आपण विकसित केलेल्या तंत्रज्ञानाची विनाशकारी झलक दाखवायची होती. या दुहेरी डावाचा बळी म्हणजे दुर्दैवी हिरोशिमा शहर!

अमेरिकनांना अपेक्षित ॲटमबॉम्बचा थरार झाला; पण जपान नाक घासत विनाशर्त शरणागती पत्करेल या त्यांच्या कयासावर मात्र पाणी फिरले. जपानच्या सम्राटाची इच्छा असली तरी त्याचे लष्कर ही नामुष्की पत्करण्यास तयार नव्हते. तिसऱ्या दिवशी म्हणजे ९ ऑगस्टला नागासाकी शहरावर तसाच बॉम्बहल्ला झाला. यावेळी 'फॅट मॅन' नावाचा अधिक वजनाचा आणि अधिक शक्तिशाली प्लुटोनियम बॉम्ब टाकला गेला, त्यानंतर मात्र लष्कराच्या मताला झुगारून देऊन १५ ऑगस्टच्या दिवशी सम्राट हिरोहितो यांनी विनाशर्त शरणागतीची बातमी रेडिओवरून प्रसारित केली. अमेरिका आणि मित्रराष्ट्रांमध्ये तो 'व्हिजे दिवस' (VJ - Victory in Japan) म्हणून साजरा केला गेला. २ सप्टेंबरला टोकियो उपसागरात नांगरलेल्या 'मिसोरी' युद्धनौकेवर औपचारिक करारपत्रावर शिक्कामोर्तब झाले. १ सप्टेंबर, १९३९ ला सुरू झालेले दुसरे महायुद्ध २ सप्टेंबर, १९४५ ला संपले.

अॅटमबॉम्बचे भयानक परिणाम ऐकल्यावर मॅनहॅटन प्रोजेक्टच्या शास्त्रज्ञांच्या पायाखालची जमीनच सरकली. त्यांचा अंतरात्मा त्यांना खाऊ लागला. त्या प्रकल्पाचा प्रमुख अॅटमबॉम्बचा जनक म्हणवला जाणारा शास्त्रज्ञ ओपेनहायमर, आण्विक अस्त्रांवर आंतरराष्ट्रीय नियंत्रण असावे अशी बाजू मांडण्यासाठी राष्ट्राध्यक्ष ट्रूमन यांच्याकडे गेला; परंतु ट्रूमन यांनी त्यास धुडकावून लावले. आजची परिस्थिती मात्र वेगळी आहे. अणुहल्ल्याचे प्रायश्चित्त म्हणून की काय, अमेरिका जपानला संरक्षण देत आहे.

हिरोशिमा हे जपान्यांचे लष्करी संपर्क केंद्र, जवानांची छावणी आणि जपानी सेनेला रसद पुरवणारे महत्त्वाचे शहर. ज्या इमारतींच्या डोक्यावर, सहाशे मीटर अंतरावर या अणुबॉम्बचा स्फोट झाला त्यापैकी एक होती 'हिरोशिमा प्रिफेक्ट्युरल इंडस्ट्रियल प्रमोशन हॉल'. आज त्या भयाण दिवसाची आठवण देत इमारतीचा फक्त सापळा उभा आहे. आता त्या इमारतीला A-Dome या नावाने ओळखले जाते. त्याच्या आजूबाजूचा परिसर जसा पूर्वी गजबजलेला होता तसा उभा करणे जपान्यांना सहज शक्य होते; परंतु तसे न करता त्यांनी, मानवजातीचा संहार करणाऱ्या अॅटमबॉम्बच्या दुरुपयोगाच्या निषेधार्थ त्याच जागेवर एक शांतिवन तयार केले. ६ ऑगस्ट, १९४५ पर्यंत A-Dome ही इमारत आणि त्याचा हिरवा घुमट हिरोशिमाची शान होता आणि त्या दिवसापासून आजतागायत भग्नावस्थेत उभा राहून तो नवीन पिढीस शांततेचा संदेश देत आहे.

हिरवाईने नटलेल्या शांतिवनात एक म्युझियम आहे आणि मोकळ्या जागेत एक स्मारक उभे केले आहे. दगडी कमानीखालील पेटीत बॉम्बस्फोटात बळी पडलेल्या मृतव्यक्तींची यादी जतन करून ठेवली आहे आणि त्यावर संदेश कोरला आहे –'Let the souls rest in peace, for we shall never repeat the evil.' या बॉम्बस्फोटात बरीच निष्पाप मुले मृत्युमुखी पडली होती. 'सासाकी सादाको' ही दोन वर्षांची मुलगी रेडिएशनच्या संपर्कात आल्यामुळे पुढे दहा वर्षांनी कॅन्सरग्रस्त झाली. आठ महिने ती मृत्यूशी झुंज देत होती. जपानी श्रद्धेनुसार त्या आठ महिन्यांत तिने १००० ओरिगामी हंस बनवले; परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही आणि ती काळाच्या पडद्याआड गेली. शांतिवनात तिचे एक स्मारक आहे आणि आजही त्या स्मारकाला भेट देणारी मुले आठवणीने आपल्याबरोबर एक कागदाच्या घड्यांचा हंस भेटीदाखल घेऊन येतात.

कोपरापासून मनगटापर्यंत जोडलेले हात आणि आकाशाकडे तोंड केलेले पंजे अशा बैठकीत बसवलेली एक अखंड तेवती ज्योत शांतिवनात स्थित आहे. १ ऑगस्ट, १९६४ पासून तेवत असलेली ही शांतिज्योत आण्विक शस्त्रांचा अंत होत नाही तोपर्यंत अशीच तेवत राहणार आहे. शांतिसंदेशाचा नाद उत्पन्न करणारी एक महाकाय शांतिघंटा तिथे उभी केली आहे. त्यावर आघात करताच त्याचा धीरगंभीर नाद दाही दिशांना शांतिसंदेश पोहोचवतो.

आज या घटनेला ७६ वर्षे लोटली. या कालावधीत देशोदेशी अनेक संघर्ष निर्माण झाले. तिसऱ्या महायुद्धाचे पडघमही वाजत राहिले. आजच्या घडीला अनेक विकसित आणि विकसनशील देशांकडे अणुबॉम्ब आहेत; परंतु त्याचा उपयोग करण्याचा प्रयत्नही कोणी केला नाही ही गोष्ट संपूर्ण मानवजातीसाठी आश्वासक आहे. साऱ्या जगाला संहारापेक्षा शांती हवी आहे असाच अर्थ त्यातून निघतो. ओम शांती शांती शांती:!

***

लेखिका प्रवासवर्णनकार व अनुवादिका म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्या मंचीय व डिजिटल सूत्रसंचालनही करतात. Travelkari Medha नावाचे त्यांचे यूट्यूब चॅनल आहे.

Email : medhaalkari@gmail.com

निशाणा साधताना

अंजली भागवत, मुंबई : ९३२३७९४६६५

भारतीय हॉकीचे मानांकित खेळाडू मेजर ध्यानचंद यांच्या २९ ऑगस्ट या जन्मदिनानिमित्त संपूर्ण भारतात राष्ट्रीय क्रीडा दिवस साजरा केला जातो. भारताची क्रीडासंस्कृती वाढावी, खेळांना प्रोत्साहन मिळावे, खेळांबद्दल जागरूकता निर्माण व्हावी हा या दिनामागचा उद्देश. अशा एका वेगळ्या क्रीडाक्षेत्रात म्हणजे रायफल शूटिंग या खेळात प्रावीण्य मिळवणाऱ्या, सन २००० मध्ये सिडनी येथील ऑलिंपिक स्पर्धेत भारताचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या महिला नेमबाज अंजली भागवत आपल्याला नेमबाजी करताना, खरा निशाणा साधताना कोणती तपश्चर्या करावी लागते व खेळात एकाग्रतेला किती महत्त्व आहे हे सांगत आहेत.

मी अंजली भागवत, पूर्वाश्रमीची अंजली वेदपाठक, गिरगाव, मुंबई येथे राहणारी, म्हणजे पक्की महाराष्ट्रीय. माझे शालेय शिक्षण चिकित्सक हायस्कूल, गिरगाव व राजा शिवछत्रपती हायस्कूल, दादर येथे झाले. क्रिकेटची पंढरी असलेल्या मुंबई शहरात माझे बालपण गेले. मला क्रिकेट खेळायला तर आवडायचे; पण इतरही खेळ खेळायला आवडत असत. अभ्यासापेक्षा खेळाची आवड मला जास्त होती. लहानपणी मार्शल आर्टस्‌चे प्रशिक्षण घेऊन मी त्यात ग्रीन बेल्टही मिळवला. क्रीडा क्षेत्रातील ही वाट खरं तर वेगळीच होती; पण या खेळात मला मजा वाटत नव्हती. मला ट्रेकिंगची आवड होती. माझा स्वभाव जरा धाडसी यामुळे स्पर्धा जिंकण्याची आवड होती.

पुढे मी पदवी शिक्षणासाठी मुंबईच्या कीर्ती महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. महाविद्यालयामध्ये मी एन.सी.सी.त सहभाग घेतला होता. एन.सी.सी.च्या वेगवेगळ्या कॅम्पला मी जात होते. एन.सी.सी.च्या प्रशिक्षणात रायफल शूटिंग हा एक अनिवार्य भाग होता. या शूटिंगचे स्वरूप वेगळ असते. प्री नॅशनल लेव्हलच्या स्पर्धांमध्ये एन.सी.सी.च्या विद्यार्थ्यांना भाग घेता येतो. ज्या मुलांना १० मीटर एअर रायफल शूटिंगमध्ये करिअर करायचे असते त्यांना याचा फायदाच होतो.

एके दिवशी महाविद्यालयात एन.सी.सी.च्या इंटरकॉलेज रायफल शूटिंगच्या स्पर्धा महाविद्यालयामध्ये सुरू होत्या. त्यात भाग घेणारी आमच्या महाविद्यालयामधील एक स्पर्धक आजारी पडली. त्यावेळी आमच्या एन.सी.सी. विभागाच्या प्रमुखांनी मला त्या स्पर्धेत भाग घ्यायला सांगितले. नक्की कारण काय होते हे माहीत नव्हते; पण माझ्या करिअरची ती नांदी होती. त्या इंटर कॉलेज स्पर्धेत मी जिंकले होते. महाराष्ट्र राज्याकडून नॅशनल चँपियनशिप स्पर्धेत मला पाठवले. कमी सराव असूनसुद्धा मला या स्पर्धेत सिल्व्हर मेडल (रौप्य पदक) मिळाले. या स्पर्धेत मी पहिली महाराष्ट्रीय नेमबाज खेळाडू ठरले.

नेमबाजी खेळ म्हणजे फक्त बंदुकीने नेम मारणे एवढेच मला माहीत होते; पण हे पदक मिळाल्यामुळे खेळातील माझा आत्मविश्वास वाढला. त्यानंतर नेमबाजी या खेळात करिअर करण्याचे मी ठरवले. महाविद्यालयात नेमबाजीचे प्रशिक्षक म्हणून भीष्मराज बाम यांचे मार्गदर्शन मला मिळाले. रायफल शूटिंगमध्ये मी करिअर करू शकते असे लक्षात आल्यावर मुंबईतच वरळी भागातील शूटिंग रेंजवर मी सराव करू लागले. या सरावात सुसूत्रता आणण्यासाठी मुंबई रायफल असोसिएशन यांनी खूपच प्रयत्न केले.

माझ्या या शूटिंगच्या करिअरमध्ये मुख्यत: प्रोत्साहन मिळाले ते माझ्या आईवडिलांकडून. माझी आई संगीत क्षेत्रातील तर वडील नाटक क्षेत्रातले. त्या दोघांनीही आम्हा भावडांना अमुक क्षेत्रातच करिअर करायचे असा आग्रह केला नाही. माझ्या खेळाच्या आवडीनुसार मी रायफल शूटिंग हे वेगळे क्षेत्र निवडले म्हणून त्यांना आनंदच झाला होता. माझ्या खेळातील कामगिरीसाठी मेहनत घेतली ती माझे प्रशिक्षक श्री. बाम सर यांनी; ते माझे या खेळातील गॉड फादर आहेत.

रायफल शूटिंग हा खेळ पूर्णपणे वैयक्तिक आहे. तुमच्या कौशल्यावर व तुमच्या मानसिकतेवर या खेळाचा निकाल अवलंबून असतो. माझ्यामध्ये मानसिक कणखरपणा निर्माण करण्याचे काम बाम सरांनीच केले आहे. बाम सरांकडे मानसिक कणखरपणाचे प्रशिक्षण घ्यायला स्नूकरमधील वर्ल्ड चॅम्पियन श्री. गीत सेठी, क्रिकेटमधील उत्कृष्ट खेळाडू राहूल द्रविड असे खेळाडू येत असत.

कोणत्याही खेळासाठी तुमची शारीरिक क्षमता उत्तम असावी लागते. त्याचबरोबर मानसिक क्षमताही उत्तम असणे हेही महत्त्वाचे असते. सेल्फ टॉक व योग पद्धती यांच्या साहाय्याने मी माझा मानसिक कणखरपणा जोपासते. रायफल शूटिंग हा खेळ बराच टेक्निकल आहे. या तांत्रिक बाजूंचे प्रशिक्षण मला श्री. संजय चक्रवर्ती या माझ्या दुसऱ्या प्रशिक्षकांनी दिले. त्यांच्याकडून मला अनेक बारकावे समजले. त्यांच्या या प्रशिक्षणाचा फायदा मला आजतागायत होतो आहे. महाराष्ट्राच्या रायफल असोसिएशनची मी खूप ऋणी आहे कारण त्यांनी दिलेल्या प्रशिक्षणामुळे मी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कमालीची पदके मिळवू शकले.

बंदूक, पिस्तूल, रिव्हॉल्वर इत्यादी साधनांनी स्थिर वा हलत्या निशाणावर नेम धरून गोळी मारण्याचा हा खेळ म्हणजे नेमबाजी. हा वैयक्तिक कौशल्याचा खेळ असला तरी नेमबाजीच्या सांघिक स्पर्धाही घेतल्या जातात. या क्रीडा प्रकारात यश मिळवण्यासाठी सराव, मार्गदर्शन, अचूक संधान याचबरोबर मानसिक एकाग्रता व तीक्ष्ण दृष्टी यांची आवश्यकता असते. नेमबाजी करत असलेल्या व्यक्तीला नेमबाज (शूटर) असे म्हणतात. ऑलिंपिक खेळांमधील नेमबाजी कार्यक्रमात पिस्तूल, रायफल आणि शॉटगन या तीन शाखांत एकूण १५ कार्यक्रमांचा समावेश असतो. नेमबाज स्पर्धक हे सहा पुरुष स्पर्धा, सहा महिला स्पर्धा व तीन मित्र संघात भाग घेतात.

इसवी सन २००० मध्ये सिडनी (ऑस्ट्रेलिया) येथे झालेल्या ऑलिंपिक स्पर्धांमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व करण्याची संधी मला मिळाली. जगातील सर्वोत्कृष्ट स्त्री व पुरुष नेमबाजीची जी स्पर्धा खेळतात त्या पुरुष व महिला यांच्या मिश्र फेरीतून खेळायची संधी मला मिळाली व त्यात मानाची पारितोषिकेही मला मिळाली. सलग तीन ऑलिंपिक स्पर्धांमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व करण्याची संधी मला मिळाली.

नेमबाजीच्या या खेळात 'एअर रायफल' आणि 'पिस्तूल शूटिंग' असे महत्त्वाचे दोन प्रकार असतात. या खेळाची गंमत म्हणजे ०.१ गुणांनीसुद्धा पदक मिळण्याची किंवा गमावण्याची वेळ येते. यामुळेच हा खेळ चित्तथरारक ठरतो. १९८८ मध्ये मी राष्ट्रीय नेमबाज स्पर्धेत पहिले रौप्यपदक मिळवले. त्यावेळी मी माझा खेळ व करिअर निश्चित केले. प्रत्येक स्पर्धेत भाग घ्यायला सुरुवात केली. त्या काळात

नेमबाजी हा खेळ म्हणून प्रसिद्ध नव्हता. १९६६ ते १९९६ हा कालावधी माझ्यासाठी अडथळ्यांची शर्यत होता. नेमबाजीत भाग घेणाऱ्या आम्हा स्पर्धक मुलींना खूप स्ट्रगल करावा लागला. आम्हाला पोषाख कसा करावा हेही माहीत नव्हते. आम्ही पाच जणींमध्ये एक रायफल वापरायचो. चांगली जॅकेट्स आमच्याकडे नव्हती. या खेळाच्या सरावासाठी लागणारी चांगली साधनसामग्री आमच्याकडे नव्हती. सर्व बाबींचा पाठपुरावा केल्यावर आम्ही आमच्या रायफल्स घेतल्या. इतर साधनसामग्री परदेशातून मागवली, योग्य तो पोषाख वापरायला सुरुवात केली व सराव सुरू केला. भारतीय नेमबाज संजय चक्रवर्ती हे माझे पहिले कोच होते. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली मी तयार होत होते. खूप काही शिकायला मिळाले. नंतर शासनाने आम्हाला खेळाचे साहित्य व इतर सामान मिळवून दिले. त्याच बरोबरीने हंगेरियन कोच लेस्ले सुजाक यांची आमच्यासाठी कोच म्हणून नेमणूक केली. त्यांच्याकडून तर मला खूपच बारकावे मला शिकायला मिळाले. दिवसातले आठ तास मी सतत सराव करत होते.

१९९८ मध्ये मी पहिल्यांदा कॉमनवेल्थ खेळात भाग घेतला. तेथे मला ४ सुवर्ण पदके मिळाली. कॉमनवेल्थ गेम्समध्ये ऑलिंपिक खेळाबरोबर इतर विशेष खेळही तेथे खेळले जातात. यात जवळजवळ ७५ देश भाग घेतात. नेमबाजीक्षेत्रात मानाचा समजला जाणारा आय.एस.एस.एफ.चा 'चॅम्पियन ऑफ चॅम्पियन' हा पुरस्कार सन २००२ मध्ये मुन्शेन येथे मिळाला. २००३ मध्ये ४०० पैकी ३९९ गुण मिळवून मी पहिला विश्वचषक जिंकला. कॉमनवेल्थ खेळात मला १२ सुवर्ण व ४ रौप्य पदके मिळाली आहेत. १० मीटर एअर रायफल आणि स्पोर्टस रायफल ३ पी मध्ये कॉमनवेल्थमध्ये नवीन विक्रम स्थापन करण्याची संधी मिळाली. सुवर्णपदक व रौप्यपदक मिळवणारी पहिली भारतीय महिला नेमबाज म्हणून मला मान मिळाला. आतापर्यंत १३ नवे विक्रम मला प्रस्थापित करता आले. ५५ सुवर्ण पदके, ३५ रौप्य पदके तर १६ कांस्य पदके मी जिंकली आहेत.

या यशाचा मला खूप आनंद तर आहे; पण याचे रहस्य म्हणजे मी केलेला सराव, माझ्या मार्गदर्शकांची मेहनत आणि माझ्या घरच्यांचा पाठिंबा. माझ्या लग्नानंतर म्हणजे २००० सालानंतर माझे सासू, सासरे व घरच्या सर्व व्यक्तींनी मला खूपच पाठिंबा दिला. माझा पती मंदार भागवत हा माझा खरा मित्र. त्याच्या सहकार्याशिवाय हे यश प्राप्त होणे अशक्यच होते. माझ्या सर्व स्पर्धांच्या व्यवस्थापनाचे काम तो खूपच मनापासून करतो व मला खूप प्रोत्साहन देतो.

नेमबाजी या खेळात कोणीही करिअर करू शकते. मी आता उद्याचे नेमबाज तयार करण्यासाठी ॲकॅडमी सुरू केली आहे. वय वर्षे १० पासून ७० वर्षांपर्यंतचे विद्यार्थी त्यात शिकत आहेत. पुणे आणि मुंबई येथे सेंटर्स आहेत. भारताचे नाव सर्व स्पर्धांमध्ये प्रथम क्रमांकावर येण्यासाठी मी या विद्यार्थ्यांवर मेहनत घेत आहे. कोणत्याही क्रीडा शिक्षकांनी किंवा पालकांनी त्या विद्यार्थ्यांचा कल पाहूनच त्याला खेळ निवडावयास सांगावे. रायफल शूटिंग हा मानसिक खेळ आहे. याला नितांत एकाग्रतेची आवश्यकता असते. त्यासाठी मनाची शांतता हवी. पालकांनी व क्रीडा शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक तंदुरुस्तीकडेही लक्ष द्यायला हवे. उत्कृष्ट दर्जाचा आहार त्यांना द्यायला हवा. मुलांची आवड, मानसिक व शारीरिक आरोग्य जोपासले तर उत्कृष्ट खेळाडू नक्कीच तयार होतील व ते भारताचे नाव जगभर करतील अशी मला आशा आहे.

***

लेखिका राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सुवर्णपदक, रौप्यपदके मिळवणाऱ्या भारतीय महिला नेमबाज आहेत.

Email : anjali_ved@radiffmail.com

राष्ट्राची ओळख म्हणजे राष्ट्रीय प्रतीके

जगदीश बियाणी, जळगाव : ८७८८६८६१६१

१५ ऑगस्ट आणि २६ जानेवारी हे दिवस आपले 'राष्ट्रीय सण' आहेत. १५ ऑगस्ट हा दिवस म्हणजे आपला स्वातंत्र्य दिन! त्यानिमित्ताने या लेखात राष्ट्रीय प्रतीकांची ओळख करून देण्यात आली आहे. या प्रतीकांमध्ये राष्ट्रध्वज, राष्ट्रभाषा, राष्ट्रीय पक्षी, राष्ट्रीय फूल, राष्ट्रगीत, राष्ट्रीय प्राणी, राष्ट्रीय घोषवाक्य इत्यादींचा परिचय करून देण्यात आला आहे.

भारत हा दक्षिण आशियातील एक प्रमुख देश आणि जगातील प्राचीन संस्कृतींपैकी एक आहे. आपल्या देशाला हजारो वर्षांचा प्राचीन इतिहास आहे. भाषा, ज्ञान, अध्यात्म, कला, धर्म या बाबतीत जगाला आपल्या देशाने मोठा वारसा दिला आहे. अनेक भाषा, अनेक प्रांत, अनेक रितीरिवाज आहेत. परंतु 'विविधतेत एकता' हे आपल्या देशाचे वैशिष्ट्य आहे. भारत, इंडिया, जंबुद्विप, हिंदुस्थान आणि आर्यावर्त अशा अनेक नावांनी आपल्या देशाला संबोधले जाते.

राष्ट्राची ओळख म्हणजे राष्ट्रीय प्रतीके, राष्ट्रीय प्रतीके देशाच्या लोकांची ओळख मानली जातात. राष्ट्रीय प्रतीके जगात आपली छबी, प्रतिमा बनवतात. राष्ट्रीय चिन्हे अभिमान आणि विश्वास निर्माण करतात. देशातील लोकांमध्ये देशभक्ती निर्माण करण्याचे काम राष्ट्रीय प्रतीके करतात. देशाची संस्कृती, भूगोल, खगोल आणि इतिहासावरून राष्ट्रीय प्रतीके स्वीकृत केली गेली आहेत.

देश :

ज्या भूभागाच्या सीमा निश्चित असतात त्याला देश म्हणतात. तर ज्या भूभागाला इतिहास आणि भूगोल असतो त्याला राष्ट्र म्हणतात.

आपल्या राष्ट्रीय प्रतीकांचा परिचय या लेखाच्या माध्यमातून आपण करून घेणार आहोत.

भारताचा राष्ट्रीय ध्वज–तिरंगा :

भारतीय संविधान सभेने राष्ट्रीय ध्वज म्हणून २२ जुलै, १९४७ रोजी तिरंगा स्वीकारला आहे. तिरंगा ध्वजातील सर्वांत वरचा पट्टा गर्द केशरी रंगाचा आहे. मधल्या पट्ट्यात पांढरा रंग आहे. तिसऱ्या पट्ट्यात

हिरवा रंग आहे. ध्वजाच्या मध्यभागी २४ आरे असलेले अशोक चक्र आहे. ध्वजाची लांबी आणि रुंदी ३:२ या प्रमाणात आहे. केशरी रंग देशाची ताकद आणि साहस दर्शवतो. पांढरा पट्टा निळ्या चक्रासोबत शांती आणि सत्याचे स्वरूप आहे. हिरवा रंग शुभ आणि विकासाचे प्रतिनिधित्व करतो. भारतीय तिरंगा ध्वज पिंगली व्यंकय्या यांनी तयार केला आहे. ध्वजातील चक्र सारनाथ येथील सम्राट अशोकाच्या सिंहस्तंभावरून घेतले आहे.

राष्ट्रभाषा–हिंदी :

भारत सरकारने २२ भाषांना अधिकृत भाषांचा दर्जा दिला आहे. राज्य सरकारला आपली राज्य भाषा निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे. (जसे महाराष्ट्राची– मराठी) केंद्र सरकारने आपल्या कामकाजासाठी हिंदी आणि इंग्रजी अधिकृत भाषा म्हणून वापरात आणली आहे.

राष्ट्रीय पक्षी– मोर (मयूर) :

भारत सरकारने २६ जानेवारी, १९६३ रोजी मोर हा राष्ट्रीय पक्षी म्हणून घोषित केला आहे. मोर हा राष्ट्रीय पक्षी निवडण्यामागील एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे संपूर्ण भारतभर मोर हा पक्षी आढळतो. सौंदर्य, आनंद आणि प्रेमाचे प्रतीक म्हणजे मोर. मोर हा वसंत ऋतू आणि पावसाळ्यात आपला पिसारा फुलवतो. भगवान श्रीकृष्णाच्या मुकुटातही मोरपंख लावलेले होते.

राष्ट्रीय फूल – कमळ :

जगात कमळाच्या १०० जाती आढळतात. दूषित पाण्यात कमळाच्या स्पर्श होत नाही. म्हणून त्याला पवित्र मानले जाते. ब्रह्मा, लक्ष्मी आणि सरस्वतीचे प्रिय फूल. प्राचीन भारतीय कलेत आणि ग्रंथात कमळ या फुलाला विशेष स्थान आहे. पुरातन काळापासून भारतीय या फुलाला मांगल्याचे प्रतीक मानतात. कमळ हे एक जलपुष्प असून याला पद्म, नलिन, सारस, पुष्कर, तामरस, अरविंद, शतपत्र आणि राजीव इत्यादी अनेक नावे आहेत.

राष्ट्रीय वृक्ष – वड (बरगद) :

अनादी, अनंत असे या वृक्षाला संबोधले गेले आहे. वातावरणात प्राणवायू सोडण्याचे काम वडाचा वृक्ष करतो. भारतीय संस्कृतीचा भाग म्हणून १९५० साली या वृक्षाला राष्ट्रीय वृक्ष म्हणून मान्यता दिली. सार्वजनिक ठिकाणी रस्त्याच्या कडेला देवळाजवळ हा वृक्ष आढळतो. या वृक्षाची भव्यता आणि मुळाची सखोलता जणू भारतीय एकतेचे प्रतिनिधित्व करते. या झाडाला कल्पवृक्ष म्हणूनही संबोधतात. म्हणजेच सर्व इच्छा पूर्ण करणारा हा वटवृक्ष.

राष्ट्रगीत–'जन–गण–मन' :

नोबेल पारितोषिक विजेते रवींद्रनाथ टागोर यांनी बंगालीमध्ये लिहिलेल्या कवितेतील पाच कडव्यांपैकी एका कडव्याच्या हिंदीतील भाषांतराचा राष्ट्रगीत म्हणून स्वीकार केलेला आहे. घटना समितीने २४ जानेवारी १९५० रोजी भारताचे राष्ट्रगीत म्हणून 'जन–गण–मन' या गीताचा स्वीकार केला. राष्ट्रगीत सादर करण्यासाठी ४८ ते ५२ सेकंद लागतात.

राष्ट्रीय गीत – वंदे मातरम :

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यासाठी प्रेरणागीत बनलेले गीत म्हणजे –'वंदे मातरम' बंकीमचंद्र चटर्जी यांनी संस्कृतमध्ये 'वन्दे मातरम' या गीताची रचना केली. सर्वप्रथम १८९६ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या सभेत हे गीत गायले गेले. 'आनंदमठ' या कवितासंग्रहातून 'वंदे मातरम' हे गीत घेतले गेले.

राष्ट्रीय जलचर प्राणी (जीव) – डॉल्फीन :

डॉल्फीन हा गोड्या पाण्यातील भारताचा राष्ट्रीय जलचर प्राणी आहे. तो डॉल्फीन पवित्र गंगेच्या शुद्धतेचे प्रतीक आहे. कारण डॉल्फीन फक्त स्वच्छ आणि शुद्ध पाण्यातच जिवंत राहू शकतो. भारतात गंगा, मेघना आणि ब्रह्मपुत्रा या नद्यांमध्ये डॉल्फीन आढळतो.

राष्ट्रीय नदी – गंगा :

पाणी ही मानवाची मुख्य गरज आहे. भारतात

अनेक पवित्र नद्या आहेत. नोव्हेंबर २००८ मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी राष्ट्रीय नदी म्हणून गंगेचा स्वीकार केला. अलकनंदा आणि मंदाकिनी यांचा एकत्र संगम म्हणजे गंगा. गंगा नदीला माता म्हणूनसुद्धा संबोधले जाते. गंगेतील पाण्यावर आधारित शेती व पर्यटन स्थळे यांच्याशी जोडलेल्या अनेकांच्या उपजीविकेचे गंगा नदी हे साधन आहे. जीवनदायी अशा या नदीचे धार्मिक आणि शास्त्रीय महत्त्वसुद्धा मोठ्या प्रमाणात आहे. (नमामी गंगा – या उपक्रमांतर्गत गंगा शुद्धीकरणाचे काम सुरू आहे.)

राष्ट्रीय प्राणी – वाघ (शाही बंगाल वाघ) :

वाघाच्या एकूण आठ प्रजाती आढळतात. भारतातील उत्तर आणि पश्चिम भाग सोडून वाघ सर्वत्र आढळतो. आकर्षक आणि मजबूत असा हा वाघ स्वत:ला कायम सक्रिय ठेवण्यासाठी मोठ्या शिकारी करतो. १९७२ साली राष्ट्रीय पशू म्हणून स्वीकारला गेला. (त्या अगोदर सिंह हा भारताचा राष्ट्रीय प्राणी होता.)

राष्ट्रीय फळ– आंबा :

आंबा हा सर्व फळांचा राजा मानला जातो. भारतात वेगवेगळ्या आकाराच्या, मापाच्या आणि रंगाच्या आंब्याच्या १०० पेक्षा अधिक जाती आहेत. मुघल सम्राट अकबर बादशहाने बिहारमधील दरभंगा येथे १,००,००० पेक्षा अधिक आंब्याची रोपे लावली होती, आता हा भाग लाखीबाग म्हणून ओळखला जातो. आंब्यातून जीवनसत्त्व 'अ', 'क' आणि 'ड' मोठ्या प्रमाणात मिळतात. म्हणून आपल्या तंदुरुस्तीसाठी आंबा फार उपयुक्त आहे.

राष्ट्रीय दिनदर्शिका–सौरसंवत दिनदर्शिका :

ग्रेगेरीयन कॅलेंडर–जगभर वापरले जाते. भारताची राष्ट्रीय दिनदर्शिका (शके) सौरसंवत दिनदर्शिका स्वीकारली गेली आहे. भारतासह बाली, जावा, इंडोनेशियातील भारतीयसुद्धा या दिनदर्शिकेचा वापर करतात. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरूजी यांनी डॉ. मेघनाद साहा यांच्याकडे भारतीय पंचाग म्हणजेच दिनदर्शिकेचे काम सोपवले. कारण आपला देश कृषिप्रधान आहे. हवामान वातावरणातील बदल याबाबत आपली दिनदर्शिका माहिती सादर करते. २२ मार्च १९५७ रोजी राष्ट्रीय दिनदर्शिका स्वीकारली गेली. कारण या दिवशी सन्मान दिवस व समान सत्र असते. आकाशात असणाऱ्या नक्षत्रांवरून महिन्यांची नावे दिली गेली. खगोल शास्त्रावर आधारित ही दिनदर्शिका आहे. सूर्य व पृथ्वी यांच्या परस्पर संबंधावर आधारित आणि खगोलीय घटनावर आधारित आपली दिनदर्शिका तयार केली आहे.

राष्ट्रीय चिन्ह – अशोक स्तंभ :

भारताचे राष्ट्रीय प्रतीक म्हणून २६ जानेवारी १९५० रोजी भारत सरकारने सारनाथ येथील सम्राट अशोकाच्या सिंहस्तंभाचा स्वीकार केला आहे. 'सत्यमेव जयते' केवळ सत्याचाच विजय हे अशोकस्तंभावरील देवनागरी लिपीतील वाक्य 'मुंडकोपनिषद' म्हणून घेतले गेले आहे. यात चार सिंह चार दिशेला तोंड करून उभे आहेत. खाली गोल आधारावर एक हत्ती, एक धावता घोडा, एक बैल आणि एक सिंह आहे. हा गोलाकार आधार म्हणजे उमललेल्या उलट्या कमळाच्या रूपात आहे. प्रत्येक प्राण्यांमध्ये एक धर्मचक्र तयार केले आहे.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी :

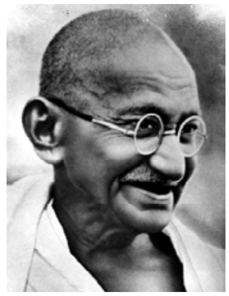

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रमुख नेते. अहिंसात्मक असहकार आंदोलनांनी गांधीजींनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. रवींद्रनाथ टागोर यांनी सर्वप्रथम त्यांना 'महात्मा' म्हणून संबोधले. भारतातील लोक त्यांना प्रेमाने बापू म्हणत. सुभाषचंद्र बोस यांनी इसवी सन १९४४ मध्ये पहिल्यांदा त्यांना 'राष्ट्रपिता' म्हणून संबोधले. सविनय सत्याग्रहाच्या कल्पेनेचे ते जनक होत. २ ऑक्टोबर महात्मा गांधीचा जन्मदिवस हा 'आंतरराष्ट्रीय अहिंसा दिन' म्हणून साजरा केला जातो.

राष्ट्रीय मुद्रा–रुपया :

रुपया हा भारतीय राष्ट्रीय मुद्रा म्हणून मान्य केले आहे. रिझर्व बँक ऑफ इंडियाचे यावर नियंत्रण असते. एक भारतीय रुपया हा शंभर पैशांमध्ये विभागला जातो. रुपया हा चांदी–रजत या मिश्र धातूपासून बनलेला धातू आहे. पूर्वीचे राजे चलनासाठी चांदीचे नाणे बनवत असत.

राष्ट्रीय खेळ – हॉकी :

भारतात पंजाब मध्ये 'खिद्दी खुंडी' नामक हॉकी सारखाच खेळ खेळला जात होता. १९२८ पासून १९५६ पर्यंत ऑलिंपिकमधील हॉकीच्या सुवर्णपदाकांवर फक्त भारताचेच नाव कोरले गेले. १९६४ आणि १९८० मध्ये पुन्हा भारताने हॉकीमध्ये सुवर्ण पदके जिंकली. जागतिक स्तरावर भारताची ओळख हॉकी या खेळाच्या माध्यमातून झाली. ऑलिंपिकमध्ये आठ सुवर्णपदके, एका वेळा विश्वचषक स्पर्धेचे विजेतेपद आपल्या

देशाला प्राप्त झाले आहे. हॉकीचे जादूगार म्हणून 'ध्यानचंद' यांची जागतिक स्तरावर ओळख आहे. म्हणून आपला राष्ट्रीय खेळ हॉकी हा आहे.

राष्ट्रीय मिठाई - जिलेबी :

साखरेच्या पाकात बुडवून गरमागरम लाल-नारंगी जलेबी हे आपल्या भारतीयांचे आवडते खाद्य.

भारतातील प्रत्येक कानाकोपऱ्यातील प्रत्येक वयोगटात जनसमूहाचे आवडते खाद्य म्हणजे जिलेबी. आनंदाचे दुसरे नाव म्हणजे जिलेबी. म्हणूनच भारताची राष्ट्रीय मिठाई-जिलेबी मानण्यात येते.

भारताची राष्ट्रीय प्रतिज्ञा - भारत माझा देश आहे :

१९६२ मध्ये 'पैदिमरी व्यंकट' सुब्बाराव यांनी आपल्या जिल्ह्यातील शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना म्हणण्यासाठी एक प्रतिज्ञा लिहिली. विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय भावना सदोदित जागृत राहण्यासाठी समितीच्या शिफारशीने शाळा, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना म्हणण्यासाठी एक प्रतिज्ञा असावी, म्हणून २६ जानेवारी, १९६५ मध्ये देशपातळीवर विविध भाषांमध्ये अनुवाद करून प्रतिज्ञा सुरू केली. एखादी गोष्ट करण्यासाठी केलेला निश्चय म्हणजे प्रतिज्ञा होय. देशातील सर्वच राज्यांच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये प्रतिज्ञेचा समावेश करण्यात आला. या प्रतिज्ञेला फक्त पुस्तकातील प्रतिज्ञेचा दर्जा न देता, तिला देशपातळीवर राष्ट्रीय प्रतिज्ञेचा दर्जा देण्यात आला.

राष्ट्रीय पशू - हत्ती :

हत्ती एक शाकाहारी प्राणी आहे. ऑक्टोबर २०१० मध्ये हत्ती हा राष्ट्रीय पशू म्हणून घोषित करण्यात आला. हत्तीच्या संरक्षणासाठी पर्यावरण मंत्रालयाने हत्ती हा राष्ट्रीय पशू म्हणून घोषित केला.

*** राष्ट्रीय लिपी देवनागरी लिपी :**

देवनागरी ही भारताची राष्ट्रीय लिपी आहे. ही अत्यंत प्राचीन, प्रसिद्ध, वैज्ञानिक, सुंदर आणि सोपी अशी लिपी. देशातील बहुतांश भाषा देवनागरी लिपीत लिहिल्या जातात. जसे-संस्कृत, हिन्दी, मराठी, नेपाळी, कोकणी, मैथिली, कश्मीरी, प्राकृत, पाली, गुजराथी, पंजाबी आणि बंगाली.

*** राष्ट्रीय घोषवाक्य - सत्यमेव जयते :**

'सत्यमेव जयते' हे मुण्डकोपनिषदातील एक घोषवाक्य आहे. भारत देश स्वतंत्र झाल्यावर भारत सरकारने या वाक्याला राष्ट्रीय ब्रीदवाक्य म्हणून स्वीकारले. भारतीय राजमुद्रेच्या पायथ्याशी हे वाक्य देवनागरी लिपीमध्ये लिहिलेले आहे. 'सत्यमेव जयते' हे वाक्य भारतीय चलनी नोटांवर आढळते. तसेच सर्व शासकीय कागदपत्रांवर वापरले जाते.

राष्ट्रीय पक्वान्न - खिचडी :

भारतातील सर्व स्तरावरील लोकांचे आवडते खाद्य म्हणजे खिचडी. सर्व राज्यातील लोकांना खिचडी आवडते. खिचडी तयार करण्यास सर्वांत सोपी असते. कमी खर्चातील आवडते खाद्य म्हणजे खिचडी.

या सर्व प्रतीकांचे भारतीय इतिहासात फार महत्त्व आहे. जास्तीतजास्त प्रतीकांचा परिचय या लेखाच्या माध्यमातून आपण करून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या व्यतिरिक्तही अजून बरीच प्रतीके प्रस्तावित आहेत. या सर्वांमधून प्राप्त होणारी जाणीव म्हणजे आपली 'राष्ट्रीय अस्मिता.'

***

लेखक पी.एम.मुंदडे माध्यमिक विद्यालय पिंप्राळा जळगाव येथे उपशिक्षक म्हणून कार्यरत आहेत. तसेच लेखन विभाग प्रमुख व इतिहास संकलन संस्था देवगिरी प्रांत आहेत.

Email : biyanijagurti@gmail.com

स्वतःच्या पायावर उभे करणारे शिक्षण

मल्लिकार्जुन सिंदगी, पुणे : ७३८५८५२३८८

येणाऱ्या नवीन शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थी हा केवळ 'परीक्षार्थी' न होता 'जीवनार्थी' व्हावा असा विचार केलेला आहे. यात पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच व्यवसायाभिमुख शिक्षणावर भर दिला आहे; त्यामुळे देशातील बेरोजगारीचा प्रश्न सुटेल. तसेच ललित कलांमध्ये कौशल्ये संपादन करून उपजीविकेचा प्रश्न सुटेल. नवीन शैक्षणिक धोरणात पदवीच्या अभ्यासक्रमात विविध विषय निवडीचे स्वातंत्र्य विद्यार्थ्यांना दिले आहे. या नवीन शैक्षणिक धोरणात प्रथमच पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचा समावेश केला आहे. हे शैक्षणिक धोरण स्वागतार्ह असले तरी त्याचे यशापयश हे त्याची अंमलबजावणी आणि मनुष्यबळाची कार्यक्षमता यावर अवलंबून राहील, असे सांगणारा हा लेख.

एकविसाव्या शतकाच्या भावी पिढ्यांच्या गरजा व आकाशाला गवसणी घालण्याच्या आकांक्षा यांची पूर्तता करण्यासाठी केंद्र सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरण जाहीर केले आहे. हे धोरण बालवाडीपासून उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरांना लागू असेल. सध्याच्या शालेय शिक्षणाच्या १०+२+३ या आकृतिबंधाऐवजी ५+३+३+४ असा नवा आकृतिबंध लागू होणार आहे. हे नवीन शैक्षणिक धोरण चौकटीबाहेरचे, नवीन विचारांचे आणि खऱ्या अर्थाने शिक्षणक्षेत्राला दिशा देणारे असेल, असे वाटते.

सगळ्यांत महत्त्वाचे म्हणजे, दुर्लक्षित असलेला पूर्व-प्राथमिक शिक्षणाचा भाग नव्या शैक्षणिक धोरणात समाविष्ट झाला आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील सर्वांचा सर्वांगीण विकास होईल हा दृष्टिकोन या धोरणात ठेवला आहे. या धोरणात त्रिभाषा सूत्र सुचवले आहे. त्याची निवड ज्या त्या राज्यांना व विद्यार्थ्यांना करता येईल. सगळ्यांत महत्त्वाचे म्हणजे या शैक्षणिक धोरणात कौशल्य व व्यवसाय शिक्षणाला खूप महत्त्व देण्यात आले असून, इयत्ता ६ वीपासून व्यवसाय शिक्षण घेता येईल. तसेच कृती, सर्जनशीलता, चिकित्सकपणालाही या धोरणात महत्त्व दिले आहे. आताचे कला, वाणिज्य, विज्ञान हे शाखाभेद संपुष्टात येतील. व्यावसायिक शिक्षणासाठी समाजाची मानसिकता अद्याप तयार झालेली नाही. नोकरीसाठी शिक्षण हा सद्यस्थितीत असलेला समाजाचा दृष्टिकोन बदलण्यास मदत होऊन व्यवसायासाठी शिक्षण, स्वावलंबन व आत्मनिर्भरतेसाठी शिक्षण, असा संदेश यामधून जाईल, अशी अपेक्षा आहे. ती निर्माण करण्याची जबाबदारी सर्वांचीच आहे. कारण व्यावसायिक कौशल्याशिवाय आजकाल नोकऱ्या मिळणे दुरापास्त आहे. या धोरणात बेरोजगारीवर उत्तम उपाययोजना केल्याचे दिसून येत आहे.

विद्यार्थ्यांना बारावीपर्यंत किमान एखाद्या क्षेत्रात एक तरी कौशल्य अवगत व्हावे, असे या धोरणात स्पष्ट करण्यात आले आहे. त्यात पारंपरिक कौशल्याबरोबर अनेकविध नवीन व्यावसायिक दृष्टिकोन शालेय जीवनात निर्माण होतील असे वाटते. ज्याप्रमाणे समाजामध्ये सातत्याने अनेक बदल घडत असतात; तसेच ते शिक्षणक्षेत्रातही घडत असतात. आजच्या एकविसाव्या शतकात अनेक प्रश्न आहेत. त्याची उत्तरे शोधण्याची या शैक्षणिक धोरणात अपेक्षा आहे. खरोखरच आज पुस्तकीज्ञानाबरोबर हाताला व मनाला काम देणारी शिक्षणप्रणाली आता कोठेतरी उदयाला येत आहे, हे नक्कीच स्वागतार्ह म्हणावे लागेल. शिक्षणक्षेत्रातील नवे प्रवाह पाया रचत आहेत. शिकण्याच्या आणि

शिकवण्याच्या नवीन पद्धतीमुळे शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून येईल असे वाटते.

आजच्या नव्या शैक्षणिक धोरणात भारताचा उज्ज्वल भविष्यकाळ दिसायला लागला आहे. आपल्या आवडीच्या विषयात रुची ठेवून शिक्षण घेतल्यास अधिक सर्जनशीलता दिसेल. हे या नव्या युगातील शिक्षकाने चित्र, शिल्प, नृत्य, नाट्य, गायन, वादन, संगीत इत्यादी कलेतील कौशल्ये संपादन केल्यास सुंदर अशा ललितकलेतील व्यावसायिक शैक्षणिक धोरणाने कलेद्वारे उपजीविकेचे मार्ग फुटतील आणि व्यावसायिक दृष्टिकोन निर्माण होऊन कितीतरी प्रमाणात बेरोजगारी कमी होईल, हीच ती नवी शिक्षणव्यवस्था आणि हेच ते नवे शिक्षणधोरण. या धोरणात विद्यार्थ्यांना अधिक शैक्षणिक स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. मातृभाषेला महत्त्व देण्याबरोबर गणन आणि लेखन यावर प्राथमिक स्तरावर अधिक भर देण्यात आला आहे. पदवी अभ्यासक्रमात विषयनिवडीपासून पदवी मिळविण्याच्या कालखंडापर्यंत अनेक बाबतीत विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. धोरण स्वागतार्ह असले तरी मुख्य प्रश्न अंमलबजावणीचा असतो तसेच मनुष्यबळाची कार्यक्षमताही महत्त्वाची असते.

यात सगळ्यांत महत्त्वाचे म्हणजे सहावी ते आठवीपर्यंत इतर विषयाचे सविस्तर ज्ञान, नववी ते अकरावीच्या विद्यार्थ्यांच्या कलानुसार कौशल्य व व्यवसाय शिक्षणाची सोय आणि बारावीला प्रमाणपत्र तसेच पदविका, पदवी व नैपुण्य असा चार वर्षांचा विद्याभ्यास अशी रचना आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणात शालेय कलाशिक्षणाची दिशा कशा पद्धतीने असेल यावर भर दिला आहे. आज आपल्या देशाची लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणात नोकऱ्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. अशावेळी विद्यार्थ्यांनी वेगवेगळ्या कलाकौशल्याचा अभ्यास पूर्ण करून व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण घेतले तर; ते स्वतःच स्वतःचा व्यवसाय सुरू करू शकतील. इतरांकडे नोकरी मागत फिरण्यापेक्षा ते स्वतःच इतरांना रोजगार उपलब्ध करून देऊ शकतील. हीच खरी काळाची गरज ओळखून, नवीन शैक्षणिक धोरणात व्यवसाय शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात आले आहे. या धोरणानुसार आजच्या काळात पुस्तकी शिक्षणाबरोबर व्यवसायाभिमुख शिक्षणावर भर द्यायला हवा.

नव्या शैक्षणिक धोरणात सर्व विषयांप्रमाणेच कला विषयाला शालेय स्तरापर्यंत महत्त्व दिल्याचे दिसत आहे. चित्र, शिल्प, नृत्य-नाट्य, गायन, वादन, संगीत, साहित्य इत्यादी क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाने एकापेक्षा एक सरस अशा शेकडो व्यवसायांच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. उदाहरणार्थ चित्रकला, उपयोजित कला, शिल्पकला, टेक्स्टाईल डिझाईन यासारख्या दृश्यकलेत शंभरापेक्षाही अधिकाधिक व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध आहेत.

चित्रकला –

या क्षेत्रात पेंटिंग व्यवसायाबरोबर विविध पब्लिक सेक्टर्समध्ये फ्री-लान्स कामे उपलब्ध आहेत. दूरदर्शनच्या (TV) विविध चॅनेल्सवर असंख्य प्रकारची कामे किंवा रोजगार उपलब्ध आहेत. अनेक प्रकाशकांना ड्रॉईंग आर्टिस्टची खूप गरज असते. वृत्तपत्रांतही अशा अनेक संधी उपलब्ध आहेत. सध्या कार्टुनिस्टच्या ॲनिमेशनसाठी अनेक कलाकारांची खूप गरज आहे. अनेक 'सिझनल' व्यवसायही वर्षभर करता येऊ शकतात. दिवाळीत विविध आकाशकंदील तयार करणे, सजावटीसाठी रंगीबेरंगी कागदी व विविध माध्यमातून फुले तयार करणे. मखर तयार करणे, रांगोळी काढणे, मेहंदी काढणे, वाढदिवसाला सजावट करणे, म्यूरल्स तयार करणे, अभ्यासाच्या खोलीत भिंतीवर किंवा हॉलमध्ये सजावट करणे, सिरॅमिक डिझाइन्स बनविणे, लग्नपत्रिकांचे विविध डिझाइन्स तयार करणे, साड्या, शर्टस्, बूट, मास्क यांच्यावर

वेगवेगळ्या डिझाइन्स तयार करणे इत्यादी अनेक व्यवसाय करता येऊ शकतात. याशिवाय आर्चिस, भेटवस्तू तयार करणे, नेमप्लेट थ्री-डीमध्ये करणे, शोपीस, निरनिराळ्या फ्रेम्स तयार करणे, कंटेम्परी आर्टिस्ट, रिप्लिका बनविणारे, भित्तीचित्रे रंगविणारे कलाकार, गार्डन सजावट, माळीकाम, नाटक, चित्रपट, संमेलने, लग्नसमारंभात विविध प्रकारचे फेटे बांधणे, स्वतंत्र वेशभूषा-रंगभूषा करणारे, फोटोग्राफर, मेकपमॅन, क्रिएटीव्ह आर्टिस्ट इत्यादी प्रकारच्या अनेकविध स्वतंत्र व्यवसायातून चांगल्या प्रसिद्धीबरोबर मुबलक आर्थिक प्राप्तीही होऊ शकते.

शिल्पकला -

हल्ली शिल्पकलेला खूपच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अनेक माध्यमांचा वापर करून विविध प्रकारच्या मूर्त्या, पुतळे, स्टॅच्यू तयार करतात. ते रंगवितात, सजवितात. वर्षभर या व्यवसायात शिल्पकार खूप व्यस्त असतात. अनेक उत्सवात, कार्यक्रमात, शहरातील मुख्य चौकात, मंदिरात, मोठमोठ्या मॉलमध्ये, मोठ्या हॉलमध्ये हमखास स्टॅच्यू पाहावयास मिळतात. त्यांचा व्यवसाय फारच तेजीत आहे. याशिवाय स्प्रे-पेंटिंग, होल्डींग, बॅनरचे डिझाइन्स करणे, फायबरमध्ये अनेक प्रकारची कामे, काचेवरील डिझाइन्स, कोल्डसिरॅमिक, म्युरल, टेराकोटा, रिलीफवर्कमधील म्युरल, २ डी-३ डी मधील शिल्पकला अशा विविध तंत्रमाध्यमांचा उपयोग करून कलेच्या दबदबा आणि नावलौकिकासह चांगल्याप्रकारे आर्थिक प्राप्तीही करता येते.

उपयोजित कला (कमर्शियल आर्ट) -

या बाबतीत लिहायचे झाल्यास 'स्काय इज द लिमिट' असे म्हटले जाते. या क्षेत्रात पन्नासएक प्रकारचे कलाप्रकार आहेत. डिझाइन, फोटोग्राफी, नेपथ्यरचना, रेखांकनकार, अक्षर-सुलेखनकार, पेज-ले-आऊट, ग्राफिक डिझाइन, बोधचिन्ह चित्रकार, अर्क चित्रकार, व्यंगचित्रकार, फॅशनेबल, ग्राफिक डिझाइन, रेखाचित्रकार, टायपोग्राफर, विविध इंडस्ट्रियल फोटोग्राफी, स्टील फोटोग्राफी, वृत्तपत्र फोटोग्राफी, कमर्शियल फोटोग्राफी, फॅक्शनल फोटोग्राफी, इव्हेंट फोटोग्राफी, एरियल फोटोग्राफी, पुरातन वस्तू व अलंकारांचे फोटोग्राफर इत्यादी क्षेत्रात स्वतंत्र छायाचित्रकार म्हणून ओळख निर्माण करता येते. रेखाचित्रे, रियॅलिस्टिक रेंजरिंग आर्टिस्ट इत्यादी क्षेत्राबरोबर संगणक क्षेत्रात तर तंत्रज्ञानाने अक्षरशः थक्क केले आहे. कॉम्प्युटर ग्राफिक्स, छपाई तंत्रज्ञान, व्हिजिटींग कार्डचे डिझाइन ते कॉर्पोरेट डिझायनर यांचे आजच्या मार्केटमधील स्थान खूप महत्त्वाचे मानले जाते. हे क्षेत्र प्रत्येक कलाकाराला स्वावलंबी बनवते. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास कलेच्या क्षेत्रात अनेक संधी आपली वाट पहात असतात.

कलेचे क्षेत्र संपादन केल्यामुळे या क्षेत्रात तात्त्विक भागाच्या तुलनेत प्रात्यक्षिक कार्यावर अधिक भर असतो. तात्त्विक मेहनत करायची तयारी असेल तर संकटाच्या कितीही काळोखातूनसुद्धा सूर्योदय घडविण्याची शक्ती कलाव्यवसायात आहे. या क्षेत्रात अनेक डिप्लोमा, डिग्री कोर्सेस उपलब्ध आहेत. चित्र-शिल्प, नृत्य-नाट्य-गायन-वादन, संगीत इत्यादी कलांच्या शिक्षणातून उत्तम प्रकारे जीवन जगण्याचे अनेक मार्ग मिळू शकतील. विविध कलेतून सांस्कृतिक वारसा जपता येईल. सामाजिक मूल्यांचीही जपणूक होईल. कलेमुळे विविध व्यवसायांच्या वाटा निर्माण होऊ शकतील. त्यामुळे नवीन शैक्षणिक धोरण सर्वांगीण विकासाला पूरक आहे असे म्हणता येईल.

***

लेखक सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक असून चित्रकार, विविध विषयांवर वृत्तपत्रांमधून व मासिकांमधून लेखन करतात.

Email : mallikarjunsindagi40@gmail.com

लॉकडाऊन काळात बहरलेली पालवी

राजश्री साळगे, मुंबई : ९७६९९५५११६

एका उपक्रमशील शिक्षिकेने लॉकडाऊन काळात मुलांचे कविसंमेलन आयोजित केले, तेही ऑनलाईन. हा अभ्यासपूरक उपक्रम मुलांना फारच आवडला. किंबहुना त्यातून मुलांची कल्पनाशक्ती आणि सर्जनशीलता वाढलीच शिवाय या नावीन्यपूर्ण उपक्रमामुळे त्यात सहभाग घेणाऱ्यांची संख्याही वाढली. या उपक्रमामुळे इतर शिक्षकांनाही मुलांसाठी वेगवेगळे उपक्रम राबवण्याची प्रेरणा मिळेल असा विश्वास वाटतो.

अभिनव शिक्षण प्रसारक मंडळ ही गोरेगावातील मराठी माध्यमासाठी व विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी नेहमी आग्रही व प्रयत्नरत अशी प्रयोगशील संस्था. या संस्थेच्या नंदादीप विद्यालयाचा एक 'उपक्रमशील शाळा' म्हणून मुंबई उपनगरात नावलौकिक आहे. क्रमिक अभ्यासाबरोबरच विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांनाही वाव मिळावा यासाठी शाळेत अभ्यासपूरक विविध उपक्रम राबविले जातात. त्यापैकी एक म्हणजे 'पालवी... अंकुरलेल्या नवकल्पनांची' हे भित्तिपत्रक.

विद्यार्थ्यांना लिहिण्यास प्रेरित करून त्यांच्या स्वरचित कविता, कथा, चारोळ्या, लेख इत्यादी साहित्य 'पालवी'वर प्रकाशित केले जाते. विद्यार्थ्यांचे साहित्य, त्यांच्या नावांसह, त्यांच्या हस्ताक्षरात व त्यांच्याच कल्पनेतून मुखपृष्ठ व मलपृष्ठ साकारलेल्या वार्षिक अंकात प्रसिद्धही केले जाते. यावर्षी कोविड-१९ च्या काळात शाळा बंद असल्या तरी विद्यार्थ्यांचे शिक्षण चालू रहावे यासाठी ऑनलाईन शाळा सुरू झाल्या. ऑनलाइनच्या माध्यमातून इतर शाळांप्रमाणे आमच्याही शाळेत पाठ्यक्रम शिकवला जात होता; पण शाळेचे मुख्य वैशिष्ट्य असलेल्या अभ्यासपूरक उपक्रमांच्या आयोजन व अंमलबजावणी-बाबत मात्र प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले होते. तसेच अर्थातच 'पालवी' बाबतही. 'पालवी' या भित्तिपत्रकाचे काम गेली पाच-सहा वर्षे मी नेटाने व नावीन्यपूर्णतेने करत आले आहे; पण आता ऑनलाईन काळात हे भित्तिपत्रक कसे चालवावे यावर शाळेच्या मुख्याध्यापिका यांनी पालवीचाही व्हॉट्सअॅप ग्रुप तयार करण्याची कल्पना सुचवून तोडगा काढला. इतर वर्गांच्या व्हॉट्सअॅप ग्रुपप्रमाणे पालवीचाही व्हॉट्सअॅप ग्रुप तयार झाला. या ग्रुपवर इयत्ता पाचवी ते नववी या वर्गातील लेखन करू इच्छिणाऱ्या मुलांना सामावून घेतले गेले. हा ग्रुप कशासाठी व आपण ग्रुपमध्ये नेमके काय करायचे हे सुरुवातीला संबंधित विद्यार्थ्यांना कळत नव्हते. ग्रुपला विशेष प्रतिसाद मिळेल, की नाही याबाबत मीही साशंक होते. त्याला कारणेही तशीच होती. नव्यानेच उद्भवलेल्या विषाणूजन्य आजाराच्या भीतीने व सरकारने लागू केलेल्या टाळेबंदीमुळे बेरोजगार झाल्याने अनेक पालक गावी गेले होते. जे मुंबईत होते त्या सर्वांचेच जीवन विसकळीत झाले होते. रोजच्या जगण्यासंदर्भातले अनेक प्रश्न त्यांच्यासमोर होते. अशा अस्वस्थ पालकांच्या छत्रछायेतील पाल्यांची अवस्था वेगळी ती काय असणार? शिवाय शिक्षक आणि विद्यार्थी आम्ही दोघेही या 'ऑनलाईन' प्रकाराला नवखे होतो. अशा वेळेस आपण नेमके या भित्तिपत्रकासंदर्भात कसे काम करायचे आणि आपल्यापासून लांब असणाऱ्या विद्यार्थ्यांशी या नव्या कल्पनेसह कसे जुळवून घ्यायचे हे लक्षात येत नव्हते.

त्याकाळात शाळेच्या वेळापत्रकानुसार विद्यार्थ्यांना विषयानुसार लेखी अभ्यास करून तो व्हॉट्सअ‍ॅपवर पाठवणे आणि ऑनलाईन लेक्चरला उपस्थित राहणेही अनिवार्य होते. अशा परिस्थितीत त्यांच्याकडील मोबाइलची उपलब्धता, मोबाइल डेटा व पालकांचे सहकार्य या सर्व गोष्टी लक्षात घेता 'पालवी' सारख्या अभ्यासपूरक उपक्रमाला विद्यार्थी व पालक प्रतिसाद देतील, की नाही ही भीती मनात होती. 'पालवी'चा ग्रुप तयार केल्यावर विद्यार्थ्यांशी संवाद साधून त्यांना ग्रुप तयार करण्यामागचा हेतू सांगितला. इतर वर्गांच्या व्हॉट्सअ‍ॅप ग्रुपपेक्षा या ग्रुपचे वेगळेपण, उद्दिष्टे व विद्यार्थ्यांच्या निवडप्रक्रियेचे निकष त्यांना समजावून सांगितले. गुणी विद्यार्थ्यांत आपली गणना केली गेल्यामुळे आणि मुळात या ग्रुपवर अभ्यास येणार नाही या कल्पनेनेच मुले खुश झाली. इथे आपण स्वतः काहीही लिहिलेले शेअर करू शकतो ही गोष्टच त्यांच्यासाठी आनंददायी होती. त्यामुळे उपक्रमाच्या सुरुवातीलाच स्वरचित कवितांना इतका प्रतिसाद मिळाला, की मला सुरुवातीला वाटणारी भीती निरर्थक ठरली. 'तुम्ही स्वतः लिहिलेल्या कविता पाठवा', असा संदेश विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचताच ग्रुपवर त्यांच्या स्वरचित कवितांचा इतका पाऊस पडला, की आम्ही सर्व काव्यप्रेमी त्यात न्हाऊन निघालो. विद्यार्थ्यांनी लिहिलेल्या कविताही इतक्या अर्थपूर्ण व दर्जेदार होत्या, की काही कवितांच्या बाबतीत तर 'त्या नक्की या दहा-बारा वर्षांच्या मुलांनीच लिहिल्या असतील ना' अशी किंचितशी शंकाही मनात आली. 'असेच का नि तसेच का?', 'माझी मराठी', 'बुद्धिबळ', 'प्लास्टिक बंद', 'सारे म्हणतात... मी कविता करते', 'पावसाळ्यातील गंमत' यासारख्या विषयांवरील कविता वाचून आम्ही वाचनप्रेमींनी 'जावे कवितांच्या गावा...' असाच काहीसा अनुभव घेतला. मुळातच विद्यार्थ्यांची काव्यप्रतिभा इतकी बहरून आली होती की काय लिहू नि किती लिहू असेच त्यांना झाले होते.

विद्यार्थ्यांचा उदंड प्रतिसाद पाहून लवकरच एक कवी संमेलन आयोजित करायचे असे मी ठरवले. लिहिताना भरभरून लिहिणाऱ्या मुलांनी कवी संमेलनात कविता सादर करायची म्हटल्यावर माघार घेतली. कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी सुरुवातीला पाच-सहा विद्यार्थ्यांनीच तयारी दर्शवली. बऱ्याच जणांनी स्वतः कविता तर लिहिल्या होत्या; पण त्या ऑनलाईन सादर कशा करायच्या याबाबत त्यांच्या मनात अनेक प्रश्न होते. मी व इतर शिक्षकांनी 'चूक झाली तरी घाबरू नका, आम्ही तुमच्यासोबत आहोतच. तशीच तांत्रिक अडचण उद्‌भवल्यास तुम्ही पुन्हा कविता सादर करू शकता' असे त्यांना आश्वस्त केल्यावर मात्र ती संख्या अठरापर्यंत गेली! शिवाय मंडळाचे पदाधिकारी व शिक्षक, कवी, कवयित्री हे वेगळेच. आम्ही प्रथमच असा ऑनलाइन कार्यक्रम आयोजित करत होतो. त्यामुळे त्याची नेमकी तयारी कशी नि काय करावी हे कळत नव्हते. मग जसे सुचत गेले तसतसा एक एक टप्पा आम्ही पार करत गेलो. सुरुवातीला विद्यार्थ्यांकडून त्यांच्या कविता गायनाचे व्हिडीओज मागवले, मग गुगल मीटवर त्यांची ऑनलाईन तयारी करून घेतली आणि शेवटी रंगीत तालीमही घेतली. त्यामुळे एकूण ऑनलाईन कार्यक्रमाबाबत आम्ही निश्चिंत झालो; पण प्रत्यक्षात ऑनलाईन कवी संमेलन कसे होईल, आयत्या वेळेच्या तांत्रिक अडचणींना कसे सामोरे जायचे हा प्रश्न होताच; पण तोही नंतर आपसुकच सुटला. आमच्या या पहिल्या ऑनलाईन कविसंमेलनाला उलगुलान साहित्य चळवळीतील कार्यकर्ते कविवर्य प्राध्यापक डॉ. सखाराम डाखोरे प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते. विद्यार्थ्यांच्या वैविध्यपूर्ण कविता व त्यांचे अप्रतिम सादरीकरण बघून उपस्थित रसिकांसह पाहुणेही चकित झाले. बालसाहित्यिकांच्या

काव्यप्रतिभेची 'याची देही, याची डोळा' प्रचिती काव्यरसिकांना आली. आमच्या नंदादीप विद्यालयाचा हा पहिलावहिला ऑनलाईन कार्यक्रम अशा प्रकारे धडाक्यात पार पडला! आणि पहिल्यांदाच आमच्या लाडक्या मुलांसह मंडळाचे पदाधिकारी व आम्ही सर्व शिक्षक आभासी माध्यमातून का होईना; पण एकत्र भेटलो. साधारणतः चार महिन्यांनंतरची ती ऑनलाईन भेट आम्हा सगळ्यांसाठी ऑफलाईनपेक्षा तसूभरही कमी नव्हती! विशेष बाब म्हणजे या कवी संमेलनाची 'लोकसत्ता' व 'महाराष्ट्र टाईम्स' या प्रसिद्ध दैनिकांने दखल घेऊन बालकवींचे भरभरून कौतुक केले. 'महाराष्ट्र टाईम्स' या वृत्तपत्रात तर विद्यार्थ्यांची व त्यांनी सादर केलेल्या कवितांच्या नावासह बातमी आलेली पाहून त्यांचा उत्साह आणखी दुणावला. पहिलाच ऑनलाईन कार्यक्रम यशस्वीरीत्या पार पडला! पहिल्या कार्यक्रमाची यशस्विता विद्यार्थ्यांना इतकी प्रफुल्लित करून गेली, की 'पुढील कार्यक्रम कधी?' असे सगळेजण विचारू लागले.

गंमत म्हणजे ऑनलाईन कवी संमेलनानंतर 'पालवी' ग्रुपमध्ये सहभागी करून घेण्यासाठी इतर विद्यार्थ्यांचेही विनंतीवजा फोन आणि व्हॉट्सॲप संदेश मला सतत येऊ लागले आणि सुरुवातीला पंचवीस विद्यार्थ्यांचा सहभाग असलेल्या या ग्रुपने पुढे पन्नाशीचा आकडा गाठला! त्यामुळे दुसरा ऑनलाइन कार्यक्रम 'माझे अभिवाचन' घेण्याचे ठरले तेव्हा त्यात बऱ्याच मुलांनी सहभाग नोंदवला. इतक्या उत्साहाने ती मुले तयारी करत होती, की एक शिक्षक म्हणून मी त्यांच्या पुढे कमी पडेन, की काय अशी शंका माझ्या मनात येऊ लागली. या कार्यक्रमातही विद्यार्थ्यांनी स्वतः लिहिलेले संवादलेखन, पत्रलेखन व निबंधांचे वाचिक अभिनयासह वाचन केले. इतक्या लहान मुलांचे प्रकट वाचन, शब्दोच्चार व वाचन करत असतानाच्या वेळेचे नियोजन ह्या सर्व गोष्टी वाखाणण्याजोग्या होत्या. त्यामुळे आमचा दुसरा 'ऑनलाईन अभिवाचना'चा कार्यक्रमही छान रंगला. नियोजित एका तासाच्या कार्यक्रमाने तब्बल दोन तास घेतले. कारण ऐनवेळेस सहभागी होऊ इच्छिणाऱ्या मुलांनाही अभिवाचन सादर करण्याची संधी दिली गेली. उत्तम सादरीकरण हेच याही कार्यक्रमाचे वैशिष्ट्य होते. कार्यक्रमाच्या नियोजनापेक्षा विद्यार्थ्यांच्या प्रतिभेला प्राधान्य देणे हेच तर नंदादीपच्या यशाचे गमक आहे!

'पालवी' ग्रुपवर आमचे बालसाहित्यिक आता अधिक सक्रिय झाले होते. या ग्रुपवर त्यांनी लिहिलेल्या कोणत्याही गोष्टी ते शेअर करू शकत होते. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये सतत काहीतरी वेगळे लिहिण्याची जणू स्पर्धाच लागलेली असायची. लिहिण्याविषयीचा त्यांचा आत्मविश्वास वाढत होता, नवीन शब्दांची जुळवाजुळव करण्यात त्यांना मजा येत होती, महत्त्वाचे म्हणजे हळूहळू त्यांना शब्दांशी खेळणे जमू लागले होते. कोणताही विषय द्या, त्या विषयावर अगदी नियोजित वेळेपूर्वी त्यांचे लिखाण तयार असायचे. पावसाळ्यात 'पाऊस व छत्री' यांच्यामधील संवाद असो वा टाळेबंदीच्या काळात शाळा बंद असताना शाळा, शाळेचे मैदान विद्यार्थ्यांची आठवण काढत आहेत अशी कल्पना करून 'शाळा व मैदान यांच्यातील संवाद' असो, आमच्या मुलांचे संवादलेखन तय्यार! ज्या कोविड -१९ ने त्यांना आपल्या शाळेपासून दूर केले त्या कोविड-१९ ला लिहिलेले विनंतीवजा वा खरमरीत पत्र असो किंवा जिच्याशिवाय ह्या चिमुकल्यांना अजिबात करमत नाही, अशा प्रिय शाळेला लिहिलेले गोड पत्र असो, आमच्या बालसाहित्यिकांना आता थांबवणे कठीण होते. 'शाळा सुरू झाली तर...' या विषयावरील लेख वाचताना तर वाचणाऱ्यांच्या डोळ्यांत टचकन पाणी यावे इतक्या हृदयस्पर्शी आठवणी त्या लेखांत समाविष्ट केल्या गेल्या होत्या. 'माझा ऑनलाईन

क्लास'मधील गमती लिहिताना या टाळेबंदीच्या काळातला 'हाच काय तो दिलासा' अशाच त्यांच्या भावना दिसून आल्या. मराठीदिन, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, अंधश्रद्धा निर्मूलन अशा विविध विषयांवरील घोषवाक्यांनाही या मुलांकडून भरभरून प्रतिसाद मिळाला. शब्दकोडे तर फक्त ग्रुपवर टाकायचाच अवकाश, की त्या कोड्याच्या उत्तराची जणू रांग लागलेली असायची. कोणतीही गोष्ट पोस्ट केली की त्याला प्रतिसाद ठरलेलाच.

दिवाळी सुट्टीतही विद्यार्थ्यांनी फटाकेमुक्त दिवाळी साजरी करावी असे आवाहन करून शाळेच्या प्रथेप्रमाणे सर्व शिक्षकांनी त्यांना 'साधना बालकुमार' दिवाळी अंक व मी स्वतः 'पालवी'च्या छोट्या साहित्यिक मित्रांना 'किशोर' दिवाळी अंक 'दिवाळी भेट' म्हणून दिला होता. हे अंक दिल्यानंतर फक्त आठच दिवसांनी, 'तुम्हाला दिवाळी अंक कसा वाटला?' असे विचारल्यावर या दोन्ही अंकातील आवडलेल्या गोष्टी, कविता व इतर साहित्य याविषयी मुलांनी खूप मनापासून व छान लिहिले. या विद्यार्थ्यांचे विविध विषयांवरील आशयपूर्ण लेखन वाचून 'गुरुसे शिष्य सवाई' असेच काहीसे मी त्या काळात अनुभवले. आणि माझी त्यांच्याशी असलेली नाळ अधिक घट्ट होत गेली. टाळेबंदीच्या काळात आम्ही एक तत्त्व पाळले ते म्हणजे शालेय पोषण आहारांतर्गत आलेले धान्य वितरित करताना ग्रंथालयातील पुस्तकेही पालकांमार्फत विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवली. घरात कोंडलेल्या मुलांना त्यांच्या भावविश्वात रमण्याची संधी. या पुस्तकातून मिळावी हा एकमेव हेतू! 'पालवी'च्या मुलांना एकापेक्षा अधिक पुस्तके देण्यात आली. त्यांनी खूप खूप वाचावे आणि लिहिते व्हावे या उद्देशाने दिलेल्या पुस्तकांचे, मिळालेल्या संधीचे त्यांनी सोने केले. वाचलेल्या पुस्तकांविषयीच्या भावना शब्दबद्ध करण्यास सांगितल्यावर या पुस्तकांचा परिचय त्यांनी इतक्या सुंदर शब्दांत करून दिला की खरेच 'आमच्यापेक्षा आमचे विद्यार्थी सरस' अशीच आम्हा शिक्षकांची भावना झाली. अनुभवी लेखनाच्या जवळपास जाईल असाच पुस्तक परिचयाचा मजकूर त्यांच्या लिखाणात होता. पुस्तकाचे नाव, लेखक, मुखपृष्ठ, प्रकाशन वर्ष, प्रकाशन संस्था, किंमत, आतील चित्रे, मजकूर, मलपृष्ठ ते पुस्तक लिहिण्यामागचा लेखकाचा हेतू व वाचकांनी ते पुस्तक का वाचावे याचा खुलासा इथपर्यंतच्या सगळ्या गोष्टींची दखल या चिमुकल्यांनी घेतली होती.

गेल्या पाच वर्षांतील 'पालवी' वरील विद्यार्थ्यांच्या लिखित साहित्याची नोंद घेता माझ्या असे लक्षात आले, की त्या पाच वर्षांतील एकूण साहित्यापेक्षा या एका वर्षातील साहित्य संख्येने अधिक आहे. वर्षाच्या शेवटी शाळेने ठरवले, की 'पालवी' ग्रुपच्या विद्यार्थ्यांचे साहित्य व ऑनलाईन काळात शाळा बंद असूनही शाळेने राबवलेल्या अनेक ऑनलाईन उपक्रमांची नोंद घेण्यासाठी 'नंदादीप' हे वार्षिक प्रकाशित करायचे, साहित्य मोठ्या प्रमाणात असल्याचे लक्षात आले. अर्थात ही बाब नक्कीच स्पृहणीय होती. कोणत्याही संकटाला न घाबरता त्याच्याकडे एक संधी म्हणून पाहिल्यास मिळणारे फळ केवळ गोडच नाही; तर सुंदरही असते हेच आम्ही या काळात शिकलो. आमची 'पालवी' इतकी बहरली होती, की तिच्या साहित्यरूपी गंधाने आमचा व्हॉट्सअॅपरूपी, ऑनलाईनरूपी नंदादीप परिसर दरवळला नसता तरच नवल!

***

लेखिका नंदादीप विद्यालय येथे अध्यापन करतात. तसेच 'मैत्री पुस्तकाशी' या युट्यूब चॅनलच्या माध्यमातून किशोरवयीन मुलांसाठी पुस्तक परिचय व अभिवाचन करतात.

Email : raj.salge72@gmail.com

संस्कृतदिन - Out of the Wall

जगदीश इंदलकर, घाटकोपर : ९३२४३५२११३

भारतीय परंपरेत संस्कृत भाषेला देववाणी, गीर्वाणवाणी, सुरवाणी अशी नावे देऊन तिला देवत्व बहाल केलेल आहे. अशा या समृद्ध असलेल्या प्राचीन भाषेला पूर्वी ज्ञानभाषा म्हटले जात असे. आजही तिचे महत्त्व आणि उपयुक्तता तितकीच आहे, हे सांगणारा हा लेख आहे.

‘इदमन्धं जगत कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाहवं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते।’’

असे काव्यदर्शकार महामहिम दंडीने वर्णिलेले आहे, ते सार्थच आहे. खरेच, शब्दात्मा... म्हणजे आपण व्यक्त करीत असलेला शब्द. हा मानवी मनाच्या भाव-भावना प्रकट करण्याचे अधिष्ठान, हाच शब्द वाणीरूपातून आविष्कृत होतो.

हीच वाणी ‘भाषा’ म्हणून विख्यात झाली. बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये ‘वाग्वै सम्राट परमं ब्रह्म।’ असे म्हणून वाणीचा गौरव केला आहे. इंडो- युरोपीय भाषाकुलामध्ये ‘संस्कृत’ भाषा गणली जाते. भारतीय परंपरेने या भाषेला देववाणी, गीर्वाणवाणी, सुरवाणी अशी नावे देऊन तिला देवत्व बहाल केले आहे. प्राचीन काळापासून ते आजतागायत संस्कृत मंदाकिनी समाजकारण-अर्थकारण-राजकारण आपल्या तीरांवर सामावून घेऊन प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे नंदनवन फुलवीत अखंडपणे वाहत आहे. संस्कृत का शिकायचे? तर भारतीयत्वाचे सार कळण्यासाठी संस्कृत शिकायचे.

आयुष्यातील प्रत्येक अंगाचा-उपांगाचा विचार करणारे ज्ञानधन या भाषेत आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान, ज्योतिष, कृषी, आरोग्य, धातुविद्या, शिल्पकला, गणितशास्त्र त्याचप्रमाणे व्यवस्थापनशास्त्र आणि अर्थशास्त्रसुद्धा! आज ग्लोबल व्हिलेजीकरणाच्या प्रपातात भारताला टिकून राहण्यासाठी गरज आहे, ते प्रत्येकाने संस्कृत शिकण्याची.

प्राचीनकालीन ज्ञान आणि आधुनिकता यांचा समन्वय साधणारी संस्कृत भाषा तरुण पिढीला आकर्षित करीत आहे. संस्कृतमधील नादमाधुर्य, शब्दनिर्मितीशक्ती, संगीत एवढेच नव्हे; तर व्याकरणाच्या अध्ययनाने निर्माण होणारी तार्किक विचारसरणी, ही तरुण पिढीची आकर्षणस्थळे आहेत. प्राचीन भारतीय शास्त्र परंपरेतील ग्रंथ अभ्यासताना वापरलेली तर्कभाषा आजच्या पिढीला भावते, शास्त्रीय ग्रंथ वाचून त्याबद्दल अधिकाधिक संशोधन, लिखाण करण्याकडे त्यांचा कल असतो, विद्यार्थ्यांना कालिदासाच्या उपमा जेवढ्या भावतात तेवढेच कालिदासाचे ‘ज्ञानविश्व’ प्रतिभा अन् मेघदूतात वर्णन केलेला मेघप्रवासही, ते तर्काच्या निकषावर घासून पाहतात, किंबहुना त्यांना हा छंदच लागतो. आजचा विद्यार्थी मग तो शालेय स्तरावरचा असो किंवा विद्यापीठीय स्तरावरचा, संस्कृतभाषेकडे केवळ ती रम्य आहे, संस्कृतिसंचित आहे, म्हणून पाहत नाही, तर या भाषेच्या अध्ययनाने आपल्याच व्यक्तिमत्त्वामध्ये एक सकारात्मक ऊर्जा निर्माण होते, आपली बुद्धी तीक्ष्ण होते हे त्यांना जाणवते. आधुनिक संस्कृत नाट्य असो किंवा शाकुन्तलासारखा प्रयोग असो, शाळा कॉलेजमधील मुले, हिरीरीने संस्कृत नाटकात भाग घेताना दिसतात. दोन वर्षांपूर्वी संपन्न झालेल्या ‘राज्यनाट्य संस्कृत स्पर्धेत’ शाळा, महाविद्यालये आणि इतर संस्था मिळून जवळजवळ २३ संघ सहभागी झाले होते. यावरून विद्यार्थिमनावर संस्कृत नाटकांनी कसे गारूड केले आहे हे दिसून येते.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये संस्कृतकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अधिक व्यापक झाला आहे. आय.आय.टी.सारख्या संस्थांमधून संस्कृत व्याकरणशास्त्रामध्ये विद्यार्थी पीएच.डी. करत आहेत. कथ्थक, भरतनाट्यम, संगीत शिकणाऱ्या मुलांना मूळ ग्रंथ वाचण्याची प्रेरणा होते. कणादांचे न्यायशास्त्र अभ्यासल्यानंतर कणादांच्या अणुवादाची (अणुसिद्धांत) जोड देऊन आधुनिक अणुवाद अभ्यासताना विचारांची आधुनिकता अभ्यासावी वाटते. नाट्यशास्त्राचा अभ्यास करून, आधुनिक रंगमंचाचा परामर्श नाट्यशास्त्राच्या भूमिकेतून विद्यार्थी घेत आहेत.

पूर्वी संस्कृतमध्ये अशी एक पिढी होती, की संस्कृत का शिकायचे, हे त्यांच्यापुढे उद्दिष्टच नव्हते. घरच्या मोठ्यांनी सांगितले म्हणून केला अभ्यास, घेतले बी.ए.ला संस्कृत, अशी त्यांची मानसिकता होती. कदाचित अभिजात संस्कृतमधील काव्य-नाटकांचे वाचन, ही त्या पिढीची अभ्यासाची सुरुवात होती. यातूनच पुढे नामवंत प्राच्यविद्या संशोधक निपजले; पण आता केवळ संस्कृतमध्ये करिअर करायचे, असा विचार न करता, मी केलेला संस्कृत अभ्यास, माझ्या पुढच्या करिअरमध्ये मला कसा उपयोगात आणता येईल, असा व्यापक विचार करणारी विद्यार्थी मंडळी आहेत आणि अशीच पिढी आपल्याला निर्माण करायची आहे.

संस्कृत ही ज्ञानभाषा असल्याने, व्याकरण अनुवाद पद्धतीचा आधार घेऊन अभ्यास केला जात होता. त्यामुळे असा एक काळ आला, की संस्कृतमध्ये बोलणारी, संभाषण करणारी मंडळी फार कमी किंवा नावापुरती उरली होती. विश्व हिंदू प्रतिष्ठान, संस्कृतभारती, यांसारख्या स्वयंसेवी संघटनांनी संस्कृत संभाषण आंदोलनाच्या साहाय्याने, सर्वसामान्यांना संस्कृत बोलायला शिकवून त्यांच्या मनामध्ये भाषेबद्दल आत्मविश्वास निर्माण केला. आज संस्कृत शिकणाऱ्या प्रत्येक छात्राला आपण संस्कृतमध्ये बोलले पाहिजे, असे वाटते. त्यानुसार नवीन पाठ्यपुस्तके निर्माण झाली. महाराष्ट्रात खऱ्या अर्थाने संस्कृत पाठ्यपुस्तके भाषांतर पद्धतीच्या प्रभावातून मुक्त होऊन, संभाषण पद्धती, प्रत्यक्ष पद्धतीचा पुरस्कार करताना दिसताहेत. पाणिनीय संज्ञांचा इतर राज्यांप्रमाणे महाराष्ट्रातील, संस्कृतच्या अभ्यासक्रमात समावेश झाला आहे. परिणामी आठव्या इयत्तेपासून बाराव्या इयत्तेपर्यंत, संस्कृत शिकणारा प्रत्येक विद्यार्थी संस्कृतमध्ये दैनंदिन व्यवहार करण्याचा, बोलण्याचा प्रयत्न करू लागला आहे. स्मार्टफोनच्या मदतीने सुभाषितांचे श्रवण, पठण, स्वतःचे संस्कृत बोलणे रेकॉर्डिंग करून, जाणकारांकडून तपासून घेऊन आपल्या शंकांचे निरसन करून घेऊ लागला आहे.

संस्कृत माध्यमातून संस्कृतभाषा शिकल्याने या भाषेबद्दलची अधिक आत्मीयता निर्माण होऊ लागली आहे. महाराष्ट्रात मार्च २०१८ मध्ये दहावीला संस्कृत विषय घेऊन १,१०,८९१ एवढे विद्यार्थी परीक्षेला बसले होते, तर बारावीला अनेक विद्यार्थ्यांनी संस्कृत हा वैकल्पिक विषय निवडला होता. अर्थातच दोन्ही स्तरावर उत्तीर्णतेचे शेकडा प्रमाण ९९% आहे, हे वेगळे सांगायला नको. खरेतर ह्यातील काही विद्यार्थी कला शाखेत जाऊन पुढे संस्कृतमध्ये बी.ए., एम.ए. करतील. मात्र कलाशाखेव्यतिरिक्त विज्ञान, वाणिज्य शाखेच्या विद्यार्थ्यांना संस्कृत विषय उच्चशिक्षण घेताना इच्छा असूनही घेता येत नाही, हे वास्तव आहे.

मात्र ही आवड, तळमळ कुठेतरी दडून बसते. आणि हे असे विद्यार्थी आपापल्या व्यवसायात नोकरीत स्थिर झाल्यावर त्यांचे संस्कृतप्रेम परत त्यांना ओढून आणते. अशा विद्यार्थ्यांसाठी विविध विद्यापीठांनी प्रमाणपत्र, पदविका अभ्यासक्रम सुरू केले आहेत. याशिवाय हस्तलिखितशास्त्र, दैवतशास्त्र, पुरातत्त्वविद्या असेही अभ्यासक्रम अनेक महाविद्यालये आणि विद्यापीठे शिकवत आहेत. या अभ्यासक्रमांना

प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्याही बरीच मोठी आहे. पुढे हे विद्यार्थी एम.ए.पीएच.डी. करताना दिसतात.

'पठामि संस्कृत नित्यं, वदामि संस्कृत नित्यं सदा।
ध्यायामि संस्कृत सम्यक् वन्दे संस्कृतं मातरम्।।'

असे म्हणून संस्कृत क्षेत्रामध्ये बरेच विद्यार्थी कार्यरत असतात.

राष्ट्रीय पातळीवर संस्कृतच्या अभ्यासाच्या १० अकादमी, १६ प्राच्यविद्या संस्था, ६० नियतकालिके व अनेक मासिके आहेत. २००हून अधिक स्वयंसेवी संघटना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीयस्तरावर संस्कृतचा प्रचार, प्रसार, संशोधनाचे काम करीत आहेत. १२० सर्वसामान्य विद्यापीठांमधून संस्कृतचा पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रम शिकवला जातो, १५ संस्कृत विद्यापीठे आहेत, त्यापैकी महाराष्ट्रात रामटेक येथे कवी कुलगुरू संस्कृत विश्वविद्यालय, अत्यंत प्रगत दृष्टीने कार्य करत आहे. १००० संस्कृत पाठशाळांमध्ये पारंपरिक पद्धतीने संस्कृतचा विशेषत: वेदविद्या आणि विविध दर्शनांचा अभ्यास केला जातो.

कोरोनाच्या विळख्यात शिक्षण सापडले असले तरी ते बंद नाही, उलट शिक्षण अधिकच बहरले आहे. कविकुलगुरू कालिदासाने म्हटल्याप्रमाणे,
'पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।'

आज शाळा महाविद्यालयांमध्ये ऑनलाईन संस्कृतदिन साजरा करताना, अधिकाधिक नवीन प्रयोग करून विद्यार्थ्यांना अधिक भाषाप्रभू बनवण्याची संधी प्राप्त झाली आहे. अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके त्यास पूरक आहेतच; परंतु संस्कृतदिन-संस्कृतसप्ताह आयोजन करताना, ऑनलाईन उपक्रमांची मांदियाळी निर्माण करता येईल.

* ऑनलाईन स्पर्धांचे आयोजन.
* Kahoot सारखे ऑनलाईन गेम्स संस्कृतच्या पाठ्य घटकांचा आधार घेऊन तयार करता येतील.
* संस्कृत श्लोक रेकॉर्डिंग स्पर्धा
* व्हॉट्सॲपच्या माध्यमातून उच्चारण स्पर्धा
* वेदिकासारख्या संस्कृत यूट्यूब चॅनेलच्या आधारे विविध उपक्रम
* पाठ्यपुस्तकातील विविध घटकांची रांगोळी रेखाटन स्पर्धा
* संस्कृत कार्टून बनवण्याची स्पर्धा
* संस्कृत इमोजी बनविणे
* संस्कृत टायपिंग उपक्रम
* संस्कृतमधून पाक्कृती बनविणे आणि त्याचा व्हिडियो प्रसारित करणे
* अमरकोश चॅलेंज उपक्रम
* चित्रपटकोश-समय-संख्या स्पर्धा
* चित्रपट-पटकथा लेखन
* पाठ्यपुस्तकांचे मुखपृष्ठ आणि मी

मुळातच ऑनलाईन शिक्षणाने विश्व जवळ आलेय आणि 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही उक्ती सर्वार्थाने सार्थ झाली. त्यामुळे देशाच्या-विश्वाच्या कानाकोपऱ्यातून विविध अभ्यासक विद्यार्थ्यांशी संवाद साधू शकतात. या परीस-क्षणाचे अनुभव मुलांना देता आले पाहिजेत.

संस्कृतमध्ये असलेला प्राचीन भारतीय ज्ञानवारसा अधिकाधिक प्रसारित करण्यासाठी, सर्वच प्रकारच्या विद्यार्थ्यांना ही भाषा प्रत्येक टप्प्यावर शिकता यावी, यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याची आज खरी गरज आहे. त्याशिवाय-

* संस्कृतमधून संस्कृत पाठ्यपुस्तके
* शिक्षणाच्या प्राथमिक स्तरापासून संस्कृत अनिवार्य भाषा.
* अभ्यासक्रमात त्रि-भाषासूत्रामध्ये निदान संयुक्त भाषा म्हणून समावेश
* देशभरातील संस्कृत शिक्षकांचे स्तरानुरूप प्रशिक्षण ज्यामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर, संभाषण आणि अध्यापन पद्धतीच्या प्रशिक्षणावर भर

* शिक्षक – विद्यार्थी आंतरक्रियेसाठी विविध संस्कृत ब्लॉग्स आणि ॲप्स.
* ११ वीपासून उच्च शिक्षणापर्यंत विद्यार्थी कोणत्याही विद्याशाखेत असो, त्याला ही भाषा शिकण्याची व्यवस्था असावी.
* संस्कृत माध्यमातून संस्कृत शिकवण्यावर अधिकाधिक भर.
* शास्त्र, गणित, इतिहास इत्यादी विषयांच्या अभ्यासक्रमात–भारतीय ज्ञानपरंपरा म्हणून 'संस्कृत'संबंधी एक पेपर असावा. उदाहरणार्थ, गणित–वैदिक गणित, इतिहास–राजतरंगिणी, व्यवस्थापनशास्त्रामध्ये कौटिलीय अर्थशास्त्राचा अभ्यासक्रम
* सी. बी. एस.इ., आय.सी.एस.इ. इत्यादी बोर्डाच्या अभ्यासक्रमात संस्कृत विषयाची अनिवार्यता.
* बी.एड. अभ्यासक्रमाप्रमाणे डी.एड. अभ्यासक्रमामध्ये संस्कृत भाषा अध्ययन पद्धतीचा समावेश.
* एन.आय.ओ. एस., मुक्त विद्यालयांमध्ये संस्कृत अभ्यासक्रम तसेच इतर माध्यमाप्रमाणे संस्कृतचा माध्यम म्हणून समावेश.
* संस्कृत भाषेतील संशोधने – निदान $^{१}/_{४}$ भाग तरी संस्कृतमधून असावा.

महात्मा गांधींनी त्यांच्या मुलाला लिहिलेल्या अनेक पत्रांमधून त्याला संस्कृत शिकण्याबद्दल सल्ला दिला होता. स्वामी विवेकानंदांनी त्यांच्या अनेक व्याख्यानांतून किंवा शिष्यांना दिलेल्या उपदेशांमध्ये संस्कृत–अध्ययनाची नितांत आवश्यकता प्रतिपादित केली होती.

डॉ. आंबेडकरांनी घटना समितीच्या सहकार्याने 'संस्कृत' ही भारताची राष्ट्रभाषा व्हावी, म्हणून ठरावाचा मसुदा संसदेत मांडला. हा ठराव मांडताना, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि पंडित लक्ष्मीकांत मैत्र यांनी संस्कृतमध्ये परस्पर संवाद करून, ही भाषा लोकव्यवहार आणि राजभाषा म्हणून कशी 'सुगम' व्यवहार्य आहे, हे पटवून दिले होते. ही संस्कृत भाषा शिकावी, आपल्या मुलांनी त्यातील उच्चारणशास्त्र, वाणीची शुद्धता, पावित्र्य, मांगल्य अनुभवावे, त्याचबरोबर भाषा शिकताना होणारे भावनांचे प्रकटीकरण, तसेच त्याच्यामुळे होणारा मेंदूविकास, संवेदनशीलता, तार्किक विचारसरणी, त्यामुळे होणारे व्यक्तिमत्त्वातील बदल, परदेशांमध्ये अभ्यासून त्यांनी अगदी केजी वर्गापासून संस्कृत संभाषण–प्रार्थना–स्तोत्रे एवढेच काय वेदमंत्र पाणिनीय अष्टाध्यायीची सूत्रे अभ्यासक्रमात समाविष्ट केली. आज सोशल मीडियावर एकमेकांना ह्या मुलांचे व्हिडिओ पाठवून, प्रतिसाद म्हणून सकारात्मक 'ईमोजी' पाठवितो. खरा प्रश्न आहे तो आपल्या अभ्यासक्रमामध्ये प्राथमिक स्तरापासून, संस्कृतभाषा केवळ आणि केवळ व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासाचे, मेंदू विकासाचे साधन म्हणून का समाविष्ट होऊ नये? आज संस्कृत दिनाच्या निमित्ताने याच विषयाचा ध्यास घेऊन, संस्कृतवर प्रेम करणाऱ्या प्रत्येकाने केजी टू पीजी संस्कृत शिक्षणाचा आग्रह धरून ते अस्तित्वात येईल, यासाठी व्रतकंकण हाती घातले पाहिजे, तरच '**शतशतकोटी शरत्पर्यन्तं प्रवाहतात् संस्कृतमन्दाकिनी**' असे संस्कृतगान भारतभूमीच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत निनादत राहील.

***

लेखक के. व्ही. के. घाटकोपर सार्वजनिक स्कूल व कनिष्ठ महाविद्यालय येथे प्राचार्य असून संस्कृतचे अभ्यासक आहेत.

Email : indalkar.jagdish@gmail.com

व्याकरण करूया रंजक

संजय सांगडे, पुणे : ९९२२५५६२८२

'अलंकार' हा व्याकरणाचाच एक रंजक भाग, मराठीतले शब्दालंकार व अर्थालंकार भाषेचे बाह्यसौंदर्य तसेच अंतस्सौंदर्य कशा प्रकारे वृद्धिंगत करतात हे लेखकाने समर्पक उदाहरणांसहित दाखवून दिले आहे. अशा रीतीने व्याकरणाचा हा भाग किती रोचक व रंजक करता येतो हे या लेखात स्पष्ट केले आहे. याशिवाय ८ वी, ९ वी इयत्तेतील व्याकरण पुढील इयत्तेत आवश्यक असल्यामुळे त्या वह्या जपून ठेवणे, तसेच ह्या विषयीचे ज्ञान स्पर्धापरीक्षेसाठी उपयुक्त आहे, हे मुद्देही या लेखात नमूद केले आहेत.

भाषेमध्ये व्याकरणाला खूप महत्त्व आहे. व्याकरण भाषेचा आधार आहे. कोणत्याही भाषेचे व्याकरण शिकणे हे विद्यार्थांना काहीसे कंटाळवाणे वाटत असते. गद्य, पद्य हा भाग रंजक वाटतो. मात्र व्याकरणाचे अध्ययन मनापासून होत नाही असे दिसून येते. व्याकरणातील व्याख्या व ती व्याख्या सिद्ध करणारी ठरावीक उदाहरणे, मुले वर्षानुवर्षे घोकून पाठ करतात. परीक्षेमध्ये त्या प्रश्नाचे हमखास गुण मिळवतात. व्याकरणातील घटकांच्या व्याख्या ठरलेल्या आहेत, त्यात बदल करण्याचे प्रयोजन नाही; मात्र त्या व्याख्येची सिद्धता करणारी नवनवीन उदाहरणे शोधून मुलांना देता येणे शक्य आहे आणि त्यातूनच अध्यापनात नावीन्य येईल.

नवनवीन माहिती ऐकायला मुलांना आवडते वर्तमानकाळात माहितीचा आणि मनोरंजनाचा खजिना प्रसारमाध्यमातून मोठ्या प्रमाणात मुलांना उपलब्ध झाला आहे. आपण सांगत असलेली माहिती कदाचित विद्यार्थांना आधीच ज्ञात असू शक्ते, त्यासाठी शिक्षकाचे एक पाऊल विद्यार्थ्यांच्या पुढचे असले पाहिजे.

आपण, आपला मोबाईल बदलत्या तंत्रज्ञानाप्रमाणे चालू रहाण्यासाठी त्यातील विविध ॲप्स वेळोवेळी अद्ययावत करत असतो. त्याप्रमाणे आपण आपली व्याकरणवहीसुद्धा अद्ययावत ठेवत असतो. त्या वहीत आणखी थोडीशी भर घालण्यासाठी प्रस्तुत लेखाचे प्रयोजन आहे. इयत्ता ८ वी व ९ वीच्या वर्गांसाठी 'अलंकार' हा विषय घटक आहे. शारीरिक सौंदर्य जसे सोन्याच्या अलंकारांनी खुलते, त्या प्रमाणे भाषेचे सौंदर्य भाषेतील अलंकारांनी खुलत असते.

अलंकार :– भाषेमध्ये शब्दालंकार व अर्थालंकार असे दोन प्रकार आहेत.

शब्दालंकार–

या प्रकारात केवळ शाब्दिक चमत्कृती साधलेली असते. शब्दालंकार तीन प्रकारचे आहेत. अनुप्रास, श्लेष, यमक.

अर्थालंकार –

या प्रकारामध्ये वाक्यातील अर्थामुळे भाषेला सौंदर्य प्राप्त होते. (उपमा, उत्प्रेक्षा, अपन्हुती, अनन्वय, रूपक, अतिशयोक्ती, दृष्टांत, चेतनागुणोक्ती, विरोधाभास, व्यतिरेक इत्यादी) या मधील सध्या अभ्यासक्रमात समावेश असणाऱ्या घटकांविषयी चर्चा केली आहे.

अनुप्रास अलंकार –

कवितेच्या चरणात एकाच अक्षराची पुनरावृत्ती होऊन, त्यातील नादामुळे जेव्हा भाषेला सौंदर्य प्राप्त होते तेव्हा अनुप्रास हा अलंकार होतो.

या अलंकाराचे उदाहरण म्हणून आपण एखाद्या व्याकरणाच्या पुस्तकातील ओळी मुलांना देतो. अनेकदा मुलांकडे तेच पुस्तक असते. मुलांना ते उदाहरण

माहिती असते, अशावेळी त्या उदाहरणाबरोबरच, वामन पंडितांच्या पुढील काव्यपंक्ती दिल्या, तर अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत नावीन्य व चैतन्य येईल असे मला वाटते. या काव्यपंक्तीमुळे पंडिती काव्याची ओळखही मुलांना होईल. या काव्यपंक्ती पुढीलप्रमाणे

'वंशी नादनटी तिला कटीतटी,
खोवोनी पोटी पटी
कक्षे वामपुटी स्वशृंगनिकटी,
वेताटिही गोमटी
जेवी नीरतटी तरुतळवटी,
श्रीश्यामदेही उटी
दाटी व्योमघटी सुरां सुखलुटी,
घेती जटी धूर्जटी'

श्रीकृष्णाने गोपाळांसह केलेल्या वनभोजनाचे हे वर्णन आहे. याचा अर्थसुद्धा सहज समजतो. 'टी' या अक्षरावर साधलेला अनुप्रास, वामन पंडितांच्या प्रतिभेचा मनोहारी आविष्कार आहे. अर्थात हे केवळ एक उदाहरण झाले. आपण शोध घेतला तर अशी कितीतरी एकाहून एक, सरस उदाहरणे आढळतील.

श्लेष अलंकार :-

या अलंकारामध्ये एकच शब्द दोन अर्थांनी वापरून शब्दचमत्कृती साधली जाते.

रघुनाथ पंडितांच्या 'दमयंती स्वयंवर' या आख्यानकाव्यातील नल राजाच्या विरहाने व्याकूळ झालेल्या दमयंतीच्या आईला, दमयंती आजारी आहे असे वाटते व ती, तिला औषध घेण्याविषयी सांगते. तेव्हा दमयंतीने दिलेल्या उत्तरात रघुनाथ पंडितांनी 'नलगे' या शब्दावर श्लेष अलंकार साधला आहे. त्या ओळी अशा

'ती शीतलोपचारी जागी झाली, हळूच मग बोले
ओषध नलगे मजला,
परिसुनी जननी 'बरे' म्हणुनी डोले'

औषध न-लगे म्हणजे औषध लागत नाही हा एक अर्थ व औषध नल-गे म्हणजे माझे औषध नलच (नल राजा) आहे हा दुसरा अर्थ. हे उदाहरण. तसेच आणखी काही उदाहरणे सांगता येतील,

१) श्रीकृष्ण नवरा मी नवरी
शिशुपाल नवरा मी न-वरी
२) सूर्य उगवला झाडीत
शिपाई गोळ्या झाडीत
झाडूवाली रस्ता झाडीत
अन वाघही तंगड्या झाडीत.

'झाडीत' या शब्दावर श्री. राम गणेश गडकरी यांनी केलेला हा श्लेष मजेशीर आहे.

यमक अलंकार :-

कवितेच्या चरणाच्या शेवटी, मध्ये, किंवा ठरावीक ठिकाणी एक किंवा अनेक अक्षरे भिन्न अर्थाने आल्यास तेथे यमक अलंकार होतो.

उदाहरणार्थ,

१) मना सज्जना भक्तिपंथेची जावे
तरी श्रीहरी पाविजे तो स्वभावे
२) सुसंगती सदा घडो, सुजनवाक्य कानी पडो
कलंक मतिचा झडो, विषय सर्वथा नावडो

अर्थालंकार -

या प्रकारात वाक्यातील अर्थामुळे भाषेला सौंदर्य प्राप्त होते.

उपमा -

दोन वस्तूंमधील साधर्म्य दाखवण्यासाठी सम, समान, सारखा, प्रमाणे, परी, परीस. यांसारखे साम्यवाचक शब्द वापरले जातात तेव्हा उपमा अलंकार होतो.

उदाहरणार्थ -

अ) स्वराज्यासाठी प्रत्येक मावळा, सिंहासारखा लढला.
आ) शिकागो येथील जागतिक धर्मपरिषदेमध्ये स्वामी विवेकानंद, आपल्या अमोघ वक्तृत्वाने सूर्याप्रमाणे तळपले.

उत्प्रेक्षा -

उपमेय हे जणू उपमानच आहे, असे दर्शविण्यासाठी जणू, जणू काय, गमे, वाटे, भासे, की जेवि, जसे,

तसे यांसारख्या साम्यवाचक शब्दांची शब्दयोजना केली जाते तेव्हा उत्प्रेक्षा हा अलंकार होतो.

उदाहरणार्थ –

अ) आमच्या मामाच्या बागेतील आंबे म्हणजे जणू साखरच

आ) वरती बघता इंद्रधनुचा गोफ दुहरी विणलासे. मंगल तोरण काय बांधिले नभो मंडपी कुणी भासे

इ) 'कोंबडा' या जुन्या कवितेमध्ये 'गमे' हा शब्द आला आहे.

'पिसारा त्याचा किती झोकदार
चोच त्याची चिमुकली बाकदार
अर्धपायी पांढरीशी विजार
गमे विहंगातिल बडा फौजदार'

उदाहरणार्थ –

अ) तू माउलीहून मवाळ । चंद्राहून शीतल
पाणियाहूनही पातळ । कल्लोळ प्रेमाचा
आ) कृष्ण कुणी, काजळाच्या शिखाराहुनी
नीलकुणी, इंद्रमण्याच्या कांतीहुनी

दृष्टांत –

एखादा विषय पटवून देण्यासाठी एखादा दाखला दिला जातो तेव्हा दृष्टांत अलंकार होतो.

उदाहरणार्थ –

अ) निवळी वेगळे क्षीर आणि पाणी
राजहंस दोन्ही वेगळाली
तुका म्हणे येथे पाहिजे जातीचे
येरागबाळाचे काम नव्हे
आ) न कळता पद अग्निवर पडे
न करि दाह असे न कधी घडे
अजित नाम वदो भलत्या मिसे
सकल पातक भस्म करीतसे

चेतनागुणोक्ती –

निर्जीव वस्तू सजीव आहेत अशी कल्पना करून ती मनुष्याप्रमाणे वागतात किंवा कृती करतात असे वर्णन जेथे केले जाते. तेव्हा चेतनागुणोक्ती हा अलंकार होतो.

उदाहरणार्थ –

अ) नित्याचेच दुःख होते । उशागती बसलेले तोच
तोच अवचित आले । सुख ठोठावीत दार

आ) गावदेवीच्या मंदिराचा कळस, टक लाऊन गावाकडे पहात होता. जवळून वाहणारी नदी पाणी घेऊन गोड गात वाहत होती. मंदिराशेजारचा जुनाट वटवृक्ष एखाद्या तपस्व्याप्रमाणे ध्यानस्थ बसल्यासारखा वाटत होता.

या अलंकारांप्रमाणेच मराठीमध्ये 'वृत्त' हा घटकसुद्धा अभ्यासक्रमात आहे. वृत्ताचे प्रामुख्याने तीन प्रकार आहेत.

छंद वृत्त –

प्रत्येक ओळीतील अक्षरसंख्या ठरावीक असते. या वृत्तात अक्षरांचा उच्चार बहुधा दीर्घ केला जातो. छंद या धातूपासून छन्दस हा शब्द बनला, छंदचा अर्थ 'संतुष्ट करणे' असा संस्कृत ग्रंथात दिला आहे. ऋषींनी छंदोबद्ध मंत्रांनी देवतांना संतुष्ट केले म्हणून छन्दस शब्द रूढ झाला.

उदाहरणार्थ –

अ) पहिली माझी ओवी ग । पहिला माझा नेम
तुळशी खाली राम । पोथी वाची

अक्षर गणवृत्त –

अक्षरगणवृत्तात प्रत्येक ओळीतील अक्षरांची संख्या सारखीच असते. ओळीतील अक्षरांचा लघुगुरूक्रम सारखा असतो. यती (कवितेचे चरण म्हणताना आपण ठरावीक ठिकाणी थांबतो. या थांबण्याच्या जागेला यती म्हणतात.) ही यतीस्थाने समान असतात.

* वृत्तांचा अभ्यास करताना मात्रा, लघुगुरू, गण पाडणे म्हणजे काय? हे समजावून घेणे आवश्यक आहे.

* मात्रा– एखाद्या अक्षराचा उच्चार करण्यासाठी जो कालावधी लागतो त्यास मात्रा असे म्हणतात. ऱ्हस्व अक्षरासाठी 'एक' मात्रा तर दीर्घ अक्षरासाठी दोन मात्रा मानतात.

* लघुगुरू – ऱ्हस्व अक्षरांना लघू तर दीर्घ अक्षरांना गुरू म्हणतात. लघू अक्षर अर्धचंद्राकृती (U) तर गुरू अक्षर, आडव्या रेषेने (–) दाखविले जाते.

* गण पाडणे – लघुगुरू क्रम ठरविण्यासाठी, दिलेल्या ओळीचे तीनतीन अक्षरांत गट पाडणे म्हणजे गण पाडणे.

* लघुगुरू ठरविण्याचे नियम.

१) जोडाक्षरा पूर्वीच्या लघू अक्षरावर आघात येत असेल तर ते गुरू मानावे.

उदाहरणार्थ – पु स्त क

-- U U

२) जोडाक्षरातील शेवटचा वर्ण ऱ्हस्व असेल तर जोडाक्षर लघू मानावे.

उदाहरणार्थ – भा स्क र

-- U U

३) जोडाक्षरातील शेवटचा वर्ण दीर्घ असेल तर ते गुरू मानावे.

भा ज्या इ च्छा

-- -- -- --

४) कवितेच्या चरणातील शेवटचे अक्षर दीर्घ उच्चारले जाते म्हणून ते गुरू मानावे.

५) काही वृत्तातील चरणाचे तीनतीनचे गण पाडल्यानंतर शेवटी एक किंवा दोन अक्षरे राहतात. त्यातील लघुला ल व गुरूला ग अशी नावे द्यावीत.

लघुगुरू क्रमाने एकूण आठ गण पडतात. या गणांना – य, र, त, न, भ, ज, स, म अशी नावे देण्यात आली आहेत. याचा तक्ता पुढील प्रमाणे

आद्य लघू	य गण
मध्य लघू	र गण
अंत्य लघू	त गण
सर्व लघू	र गण
आद्य गुरू	भ गण
मध्य गुरू	ज गण
अंत्य गुरू	स गण
सर्व गुरू	म गण

या वृत्तांसंदर्भात काही गमतीजमती आहेत. आता हेच पहाना.

एका अक्षरगणवृत्ताचे नाव, भुजंगप्रयात असे आहे. भुजंग म्हणजे मोठा सर्प. मग व्याकरणात हा सर्प कसा काय आला? या संदर्भात मिळालेली माहिती गंमतीशीर आहे. पूर्वी लघू, गुरू अक्षर दाखविण्याची चिन्हे थोडी वेगळी होती. लघुसाठी (।) व गुरुसाठी (s) अशी चिन्हे वापरली जात, त्यावेळी अक्षरांखाली लघु गुरुच्या खुणा केल्यानंतर, त्यांचा आकार सर्पाप्रमाणे दिसत असे. यावरून त्या वृत्ताला 'भुजंगप्रयात' हे नाव मिळाले. याचे उदाहरण पुढीलप्रमाणे

स–दा–स–र्व–दा–यो–ग–तू–झा घ–डा–वा

। s s । s s । s s । s s

अर्थात पुढे या चिन्हात बदल झाला व आता आपण वापरत असणारी जी लघु, गुरुची चिन्हे आहेत ती दिल्यानंतर वरीलप्रमाणे भुजंगाचा आकार दिसत नाही. मात्र पूर्वी वृत्ताला दिलेले भुजंगप्रयात हे नाव, चिन्हे बदलली तरी कायम राहिले.

आताची चिन्हे वापरली तर ती पुढीलप्रमाणे दिसतील.

स–दा–स–र्व–दा–यो–ग–तू–झा–घ–डा–वा

U - - U - - U - - U - -

३) मात्रा वृत्त –

या रचनेत अक्षरांची संख्या किंवा लघुगुरुचे बंधन न पाळता केवळ मात्रांचे बंधन पाळले जाते. मात्रा वृत्तास 'जाती' असे देखील म्हटले जाते.

उदाहरणार्थ –

दिंडी–

यात एकूण मात्रा १९ असतात. पहिल्या चरणात ९ तर दुसऱ्या चरणात १० मात्रा असतात.

उदाहरणार्थ –

पो र खा टे व र म त्यु च्या च दा रा

- U - - U U - U - U - -

2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 = १९मात्रा

आर्या–

एकूण मात्रा ३०

सु श्लो क वा म ना चा अ भं ग वा णी प्र सि द्‌ध तु क या ची

मराठीमध्ये समास हा घटकसुद्‌धा असाच रंजक आहे.

शब्दांची काटकसर करून एकच शब्द किंवा जोडशब्द तयार करण्याच्या प्रकारास समास असे म्हणतात असे शब्द जोडून तयार होण्याऱ्या शब्दास सामासिक शब्द असे म्हणतात.त्या शब्दांची फोड करून दाखविण्यास विग्रह असे म्हणतात. उदा., वारकरी. वारी करणारा तो वारकरी. समासाचे पुढीलप्रमाणे चार प्रकार पडतात. या समासाची एका दृष्टिक्षेपात वैशिष्ट्ये दर्शवणारा तक्ता पुढील प्रमाणे.

१) अव्ययीभाव समास – यात पहिले पद प्रमुख असते. उदाहरणार्थ – आजन्म–जन्मापासून, यथाक्रम क्रमाप्रमाणे दररोज – प्रत्येक, दिवशी, बिनधोक – धोक्याशिवाय, गैरहजर–हजेरीशिवाय

२) तत्पुरुष – समास – पद – दुसरे पद प्रधान – वैशिष्ट्य – १) दोन घटकांचा उल्लेख झाला तरी दुसराच घटक डोळ्यांसमोर येतो. २) समासाचा विग्रह करताना गाळलेला शब्द किंवा विभक्तीचा प्रत्यय लिहावा लागतो. उदाहरणार्थ–सुख प्राप्ती– सुखालाप्राप्त तोंडपाठ–तोंडाने पाठ, राजवाडा–राजाचा वाडा, तपाचरण–तपासाठी आचरण

३) बहुव्रीही समाास – बहुव्रीही – यात – दोन्ही पदे प्रधान नसतात. – वैशिष्ट्ये – या समासात दिलेल्या सामासिक शब्दातील दोन्ही पदे महत्त्वाची नसतात. तर त्या पदांमुळे तिसऱ्याच बदाचा बोध होतो. उदाहरण – पांडुरंग–पांडू आहे रंग ज्याचा असा तो गजानन–गज आहे आनन (तोंड) असा तो.

४) द्‌वंद्‌व समास – पद – दोन्हीपदे प्रधान – वैशिष्ट्ये – जितक्या शब्दांचा उल्लेख झाला ते सर्व समोर येतात. उदाहरणार्थ – आई–वडील, खरे–खोटे. अहिनकुल, पशुपक्षी. ने–आण.

यातील दिलेल्या प्रमुख समासांचे उपप्रकार सुद्‌धा आहेत. आता आपण बहुव्रीही या समासाची काहीशी जादाची गमतीशीर माहिती पाहू. ज्या सामासिक शब्दाची दोन्ही पदे महत्त्वाची नसून, त्या दोन पदांशिवाय तिसऱ्याच पदाचा बोध होतो, तसेच हा सामासिक शब्द त्या तिसऱ्या पदाचे विशेषण असतो, त्या सामासिक शब्दास बहुव्रीही समास असे म्हणतात.

बहु म्हणजे पुष्कळ व व्रीही म्हणजे तांदूळ, पूर्वी धान्य हीच संपत्ती होती. ज्याच्याकडे जास्त धान्य तो श्रीमंत मानला जात असे. पुढे काळाच्या ओघात पैसा जास्त असणाऱ्याला बहुव्रीही हे विशेषण प्राप्त झाले. मग त्याच्याकडे तांदूळ किती आहेत? हा मुद्‌दा गौण ठरला. म्हणजेच बहु आणि व्रीही या दोन्ही पदांच्या शब्दशः अर्थाला, काही अर्थ उरला नाही, तर त्यावरून ‘धनवान’ या तिसऱ्याच पदाचा बोध होऊ लागला. अशी बहुव्रीही समासाची उकल मुलांना सांगितली, तर तो समास पक्का लक्षात राहील आणि आपला व्याकरणाचा ताससुद्‌धा रंजक होईल.

व्याकरणातील विविध घटकांच्या सरावासाठी नवनवीन उदाहरणे शोधून विद्यार्थ्यांसमोर मांडली तर, त्या घटकाचे आकलन प्रभावी होईल. विद्यार्थ्यांना असे संदर्भ शोधण्यास प्रवृत्त करता येईल आणि आपला व्याकरणाचा तासुद्‌धा रंजक होईल.

***

लेखक श्रीवाघेश्वरी विद्यालय, निरावागज ता.बारामती जि.पुणे येथे अध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत.

Email : sanjaysagade72@gmail.com

संत नामदेवांची अभंगवाणी वारकरी संप्रदायाची संजीवनी

डॉ. संजीव गिरासे, शिरपूर : ९३२५५३४५११

मराठी साहित्य परंपरेत संत वाङ्मय समृद्ध आहे. संत ज्ञानेश्वरांपासून अलीकडच्या काळातील संतांपर्यंत संत वाङ्मयाचा प्रवास उज्ज्वल आहे. संत नामदेवांनी तर वारकरी संप्रदायाची पताका पंजाबपर्यंत नेऊन पोचवली. शिखांच्या श्रीगुरुग्रंथसाहेब या पवित्र ग्रंथामध्ये त्यांची ६१ पदे प्रसिद्ध आहेत. या लेखात संत नामदेवांच्या कार्याचा व चरित्राचा आढावा घेतला आहे.

मराठी वाङ्मयात संतसाहित्याने समाज प्रबोधनाचे! भरीव कार्य केले आहे. सामान्य बुद्धीमत्तेच्या लोकांना, अडाणी लोकांना, समाजातील तळागाळातील लोकांच्या बौद्धिक पातळींशी समतोल साधून संतांनी रचना केलेल्या आहेत. संतांनी जे काव्य रचले ते लोकभाषेतून. त्यामुळे लोकांना ते आपले काव्य वाटले. काव्यातून लोकसमस्या मांडल्यामुळे हे काव्य अभंग म्हणजे कधीही नष्ट न होणारे काव्य ठरले आहे. सुमारे नऊशे वर्षांनंतरही संतसाहित्य आजच्या सामाजिक परिस्थितीशी एकरूप झालेले आढळते. संतसाहित्याचे हे बलस्थान म्हणावे लागेल.

महाराष्ट्र साहित्य परंपरेत संतवाङ्मय अनेक संतांनी समृद्ध केले आहे. संत ज्ञानेश्वरांपासून तर अलीकडच्या काळातील संतांपर्यंतचा संतवाङ्मयाचा प्रवास उज्ज्वल आहे. संत साहित्य परंपरेत संत नामदेवांचे साहित्य ठळक शब्दांत अधोरेखित व्हावे असे आहे. संतकुळात संतनामदेव यांचे वेगळेपण असे, की ते भारतभ्रमण करून त्या त्या समाजाशी एकरूप झालेले आहेत. म्हणूनच संत नामदेवांना हे अखिल भारतीय पातळीवरील संत म्हटले जातात. पंढरपुरातील पांडुरंगापासून ते पंजाबमधील गुरू ग्रंथ साहेब यातील रचना असा दीर्घ प्रवास संत नामदेवांच्या अभंग किंवा काव्याने केलेला आहे. हिंदी भाषेतले त्यांचे अभंगही तेवढेच लोकप्रिय आहेत, जेवढे मराठी प्राकृतमधील अभंग.

भारतीय लोकजीवनात एकात्मता, समता व बंधुभाव प्रस्थापित करण्याचे कार्य संत नामदेवांनी केले आहे. साम्यधर्माची नवी परंपरा निर्माण करण्यात नामदेवांचे मोठे योगदान आहे. इसवी सन १२७० ते १३५० हा संत नामदेवांचा जीवनकाळ. हा काळ महाराष्ट्रात मोगल आक्रमणाचा काळ होता. हिंदू साम्राज्याचा अस्त होऊन मुस्लीम राजवटी स्थापन झाल्या.

संत नामदेवांच्या काळात भारतीय समाजजीवन हे धर्मप्रधान होते. धर्माच्या आचरणातून कर्मकांड व जाचक रूढींनी जनजीवन पोखरले होते. दैनंदिन समाजजीवन धर्मकार्याने व्यापले होते. व्यक्ती व समाज यांतील व्यवहार, त्याचे स्वरूप धर्मशास्त्राने ठरवले होते. धर्मशास्त्र वचनांना सामाजिक कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. धर्मपरंपरा श्रद्धेच्या आणि प्रतिष्ठेच्या झाल्या होत्या. त्याच्या विरूद्ध बोलणे किंवा बदल करणे पाप समजले जात होते. धर्मनियमांचे उल्लंघन घडल्यास देहान्त प्रायश्चित किंवा सामाजिक बहिष्कार अशा अमानवीय शिक्षा दिल्या जात होत्या. धर्मनियमांचे बळी संत ज्ञानेश्वर व त्यांची भावंडे ठरली होती. अशा काळात नामदेवांचे कार्यकर्तृत्व तेजाने प्रकाशमान होते.

संत नामदेव यांचा जन्म पंढरपूर येथे झाला, रविवार कार्तिक शुद्ध एकादशी, प्रमोद संवत्सर, शके ११९२ अर्थात दिनांक २६ ऑक्टोबर, १२७० सूर्योदयाच्या वेळी झाला. ते व्यवसायाने शिंपी होते. यदुशेठ रेळेकर हे त्यांच्या घराण्याचे मूळ पुरुष होते.

संत नामदेवांचे वडील दामाशेठ तर आई गोणाई. त्यांची पत्नी राजाई तर आऊबाई ही बहीण. नामदेवांना एक मुलगी व चार मुलगे होते. त्यांच्या घरात एक दासी म्हणजे संत जनाबाई रहात असे. आळंदीला संत ज्ञानेश्वरांनी समाधी घेतल्यावर संत नामदेव पंजाब राज्यातील गुरुदासपूर जिल्ह्यातील घुमान या गावात अठरा वर्षे वास्तव्यास होते. या काळात संत नामदेवांनी श्रीगुरुग्रंथसाहेबचा अभ्यास केला. त्यातून प्रेरणा घेऊन नामदेवांनी हिंदी भाषेत काव्य लिहिले. श्रीगुरुग्रंथसाहेब या धर्मग्रंथात मुखबानी म्हणून एकसष्ट पदे प्रसिद्ध आहेत. शिवाय संत नामदेवांनी जे अभंग काव्य लिहिलेले आहेत, ते पाच अभंग गाथांच्या स्वरूपात प्रसिद्ध आहेत. त्या अशा-घरत प्रत, गोंधळेकर प्रत, जोग प्रत, आवटे प्रत व गाथा पंचक. महाराष्ट्र शासनानेही श्री नामदेव गाथाही प्रसिद्ध केली आहे. संत नामदेवांनी आठ विषय घेऊन एकूण २३७५ अभंग काव्याची रचना केलेली आहे. सविस्तर सांगायचे तर ईशस्तुतीवर ८८३ रचना केल्या आहेत. संत ज्ञानेश्वर व त्यांची भावंडे-३५९, नामदेव आत्मचरित्र १८२, उपदेशपर रचना ३१७, हिंदुस्थानी पदे अर्थात हिंदीतील काव्य ५०२, पौराणिक चरित्रे व कथानके ८९, संत चरित्रे २६ भूपाळ्या व आरत्या १७. अभंग काव्यसंख्या आवटे प्रत, चौथी आवृत्तीच्या आधारे आहेत.

संत नामदेवांचे अभंग-काव्य म्हणजे चैतन्याचा वाहता झरा. अंत:करणातील भक्तीच्या उमाळ्यातून नामदेवांच्या रचना अवतीर्ण झाल्या आहेत. मनात भक्तिभाव दाटून यावा आणि तो अंभगरूपाने शब्दांतून प्रकट व्हावा असा आहे. आशयानुसार उत्कट शब्द समूहांनी साकारलेली अभंगवाणी ही वर्तमानातील भावकवितेचे बीज होय. त्यांच्या काव्यातून आत्मनिष्ठ भूमिका स्पष्ट होताना आढळते.

संत नामदेवांच्या काव्याचे विषय विश्वरूप घेताना दिसतात त्यांत समाजचित्रण वस्तुनिष्ठ आणि रसाळपणे शब्दबद्ध केलेले दिसते. कथाकाव्ये, आख्याने, चरित्रे, आत्मचरित्रे, प्रवासवर्णने यांच्यासह कृष्णकथा, रामकथा, दशावतार वर्णन, हरिश्चंद्राख्यान, श्रियालाख्यान, ध्रुवाख्यान इत्यादींचे रसपूर्ण विवेचन केले आहे. उपदेशपर रचनेत संत नामदेव कलिप्रभाव, भक्तिस्तोम माजविणाऱ्यांना उपदेश करतात. त्याचबरोबर अन्य दैवतोपासक, खलदुर्जन, सामान्य माणूस, सांसारिक मनुष्य, मुमुक्षू आदींना उपदेश करतात. सर्वसामान्य बुद्धी असलेल्या अडाणी लोकांना रूपकाच्या माध्यमातून उपदेश करतात. उदाहरणार्थ गोंधळ, डाक, पांगुळ, वासुदेव, पिंगळा, खेलिया, कुटे, शेत, कुळवाडी, उदीम, चाटापरी, घोंगडे, स्वप्न, धेनू, जागर अशा विविध विषयांनुसार नामदेव त्यांच्या अभंग-काव्यातून उपदेश करतात. जन-मनात भक्तिभाव फुलावा यासाठी दैवताची आरती हा मुख्य भाग असतो. संत नामदेवांनी भूपाळ्या आणि आरत्याही लिहिलेल्या आहेत. यात प्रामुख्याने नामदेवांनी ७ भूपाळ्या लिहिलेल्या आहेत. तर काकड आरती, केशवांची आरती, विठ्ठलाची आरती, ज्ञानदेवांची आरती अशा अनेक आरत्यांचे लेखन नामदेव उत्कट भक्तिभावातून करतात.

संत नामदेव इतर संतांची ९ चरित्रे अलिप्त होत कथन करतात; परंतु संत ज्ञानेश्वरांचे चरित्रकथन करताना मात्र भावविवश होत विरघळून जातात. त्याचे कारण म्हणजे नामदेव स्वत:च्या भावजीवनाचे धागे ज्ञानेश्वरांभोवती नाजुकपणे गुंफत असतात. ही त्यांची स्वत:ची प्रचिती असते.

'नामा म्हणे आता लोपला दिनकर।
बाप ज्ञानेश्वर समाधिस्थ।।'

उपदेशपर अभंग-काव्यातून नामदेवांची तळमळ प्रकट होत असते. त्यांच्या या उपदेशात कुठेही अधिकार किंवा प्रचारकी भाव प्रकट होत नाही. प्रामाणिक भावनेच्या तळमळीतून केलेला हा बोध असतो.

'म्हणोनिया जिवें त्रासु घेतला।
सत्य लोपलं, धर्म बुडाला।
अझुनि काय पाहतोसि उगला।
धांवे विठ्ठला, म्हणे नामा।।'

ईश्वराचा धावा करतानाही संत नामदेवांची तळमळ तीव्रतेने व्यक्त होत असते. पाण्याशिवाय तळमळणारा मासा, आईशी ताटातूट झालेले लेकरासारखी अवस्था नामदेवांची होते. ईश्वर भेटीची तळमळ नामदेव अभंगातून व्यक्त करतात.

'आडखळूनी पडसी घालूं नको जोडा।
धांवत दुडदुडां येई आता.।।'

देवाचे गुणगान करताना संत नामदेव तल्लीन होतात. बाह्यजगाचे त्यांना विस्मरण होते. त्यांचे मन देवाच्या प्रतिक्षेत उत्कट होते. देव कोमल हृदयाचा आहे मग आपल्यासाठीच एवढा कठोर का झाला आहे, असा प्रश्न त्यांना पडतो. या उपेक्षेचे दु:ख सहन करण्यापेक्षा आपले प्राण निघून जावेत असेही त्यांना वाटते. याच भावनेतून संत नामदेव प्राणार्पणासाठी तयार होतात. एवढे झाल्यावर देवाची कृपा होते. भक्ताच्या प्रेमामुळे देव सत्वर धावून येतो, असे वर्णन नामदेव आपल्या अंभग काव्यातून करतात.

'त्वरें धावोनियां आणसे गोविंद।
सावध सावध नामदेवा।।
रुसलासे नामा देवासी न बोले।
करे कुर्वाळिलें वदन तेव्हां।।
समजावूनि देवें धरिला पोटासी।
बोले मजपाशी नामदेवा।।2
नामा म्हणजे देवा उशीर कां केला।
किंवा माझा आला तुज राग।।'

संत नामदेव हे अंतर्बाह्य उत्कट भक्त होते. भक्तीचा छंद त्यांच्या जीवनाचा प्रमुख घटक आहे. ईश्वराचा साक्षात्कार हा त्यांच्यासाठी परमानंद ठरतो. या दिव्य आनंदात नामदेवांना बाह्य जगाचे विस्मरण होत नाही. 'ज्ञानदीप लावू जगी' या उक्तीनुसार स्वयंज्ञानाचा उपयोग त्यांनी जनप्रबोधनासाठी केलेला आढळतो. ज्या मोहमायेत संसारी मुनष्य देवाला विसरला, भक्तीपासून दूर झाला, संसारातील तथाकथित सुखाच्या मागे धावणारे लोक शेवटी दु:खी होतील. त्यांना नैराश्य येईल, आत्मनाशास कारणीभूत ठरतील, हे नामदेवांना सहन होत नाही तेव्हा ते काकुळतीने सांगतात,

'का रे शिणतोसि घरदार बंधने।
वायांचि व्यसने आणितोसी।।
भजे यादवराया लागे त्याच्या पायां।
आणिक उपाया करूं नको।।'

संत नामदेवांचा मूळ स्वभाव हा भ्रमण किंवा यात्रावृत्तीचा होता. त्यांनी महाराष्ट्र, दक्षिण भारतात अनेक कारणांनी यात्रा केल्या. त्याचबरोबर उत्तर भारताकडेही त्यांना यात्रा केल्या. उत्तर भारतातील नाथांच्या परिसरात काही काळ नामदेव वास्तव्य करतात. त्यातून नामदेव जालंधरजवळ असलेल्या घुमान या गावी दीर्घकाळ म्हणजे १८ वर्षे वास्तव्यास होते. नाथपरंपरा व वारकरी हे एका धाग्याने जोडलेले आहेत. नामदेवांचे गुरू विसोबा यांची साधना नाथांशी जोडलेली आहे. त्याचबरोबर ज्ञानेश्वरांचे गुरू निवृत्तीनाथ हे नाथसंप्रदायातले होते. गोरक्ष-गहिनी-निवृत्ति-ज्ञानेश्वर अशी गुरूपरंपरा आहे. या सर्वांचा प्रभाव नामदेवांवर असणे साहाजिकच आहे. याच कारणामुळे नामदेव घुमानला रमले असावेत.

संत नामदेवांनी लिहिलेली ६१ पदे मराठीमिश्रित हिंदीत आहेत. त्यांचा समावेश श्रीगुरुग्रंथसाहेब यामध्ये आहे. विशेष उल्लेख करायचा तर ती पदे एक विशेष भाग म्हणून नाहीत; तर ग्रंथाच्या विविध भागात आहे. सहा गुरुंच्या रचनांबरोबर वेगवेगळ्या पृष्ठांवर समाविष्ट केलेली आहेत. मुखवानी म्हणजे मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या काव्यरचना, मुखबानीचा दुसरा अर्थ मुख्य वाणी असाही होतो. नामदेवांच्या

रचना म्हणजे मुख्यवाणी, याचा अर्थ असा घेता येईल, की उत्तर भारतातील परंपरेने नामदेव मुख्य संतपरंपरेचे संत होय, असे आपल्याला इथे नमूद करता येऊ शकते.

संत नामदेव हे श्री विठ्ठल तत्त्वाच्या उत्कट भक्तिरंगात रंगलेले साक्षात्कारी संत होते. हिंदी भाषेतून काव्य रचना करणे म्हणजे त्यांच्या दृष्टीने ईश्वराची आराधना करणे. मराठीत नामदेव लिहितात, जिकडे पहावे तिकडे अवघा विठोबा, याच पद्धतीने हिंदी भाषेत म्हणतात, (श्री गुरुग्रंथसाहेब पृष्ठ क्र.८७३)

'मोकअु तारिले रामा तारि ले!
मैं अजानु जनु तरिबे न जानअु,
बाप बीठुआ बाह दे।।'

संत नामदेव चरित्रातील अनेक घटनांचा उल्लेख मुखबानीत आलेला आहे. या रचना मराठीतील अभंगगाथेतील रचनांशी तंतोतत जुळतात. त्यामुळे मुखबानीतील रचना या संत नामदेवांच्याच आहेत असे म्हणता येईल. नामदेव आपला जन्म 'शिंपियाचे कुळी झाला' असे आनंदाने सांगतात. संतसंगतीमुळेच आपल्याला देव भेटला. गुरुकृपा व संत संगती यातूनच नामदेवांची साधनेची, भक्तीची वाट सुकर झाली. हिंदीतील त्यांची ही रचना मराठी अभंग वळणाची आहे.

'छीपेके रि जनमु दैला, गुरू उपदेसु भैला।
संतनके परिसादि, नामा हरि भेटुला।।'

जातिसंस्था, उद्योग-व्यवसाय, ग्रामव्यवस्था, ज्ञानोपासना, कर्मकांड इत्यादी गोष्टींच्या निरीक्षणातून रचलेल्या आपल्या काव्यातून नामदेव तत्कालीन समाजाचे दर्शन घडवतात. तू शिंपी नामा, आम्ही उत्तम याती, अशी अवहेलना त्यांना सहन करावी लागली. संत नामदेवांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या समाजोन्मुख वैशिष्ट्यांमुळेच त्यांनी धर्मविषयक, आणि नीतिविषयक विचारांचे आदर्श आपल्या अभंग काव्यातून मांडले आहेत. समाजजीवनातील धर्म हाच लोकजीवनाचा धर्म होता. ग्राम, जाती, कुटुंब यांना धर्माचे अधिष्ठान होते. समाजमनस्क वृत्तीच्या संत नामदेवांनी कीर्तनाच्या रंगात नाचून ज्ञानेश्वरांचे तत्त्व समाजाला सोपे करून सांगितले.

संत नामदेव हे पुरोगामी विचारांचे होते. त्यांची शिकवण कर्तव्यनिष्ठेला व सामाजिक नीतिमत्तेला पोषक आहे. उपदेशपर रचना करून त्यांनी तत्कालीन समाजासमोर आदर्श आचारसंहिता निर्माण केली. अंतर्मुख होऊन मन खंबीर व सुसंस्कृत करावे, असा संदेश नामदेवांनी आपल्या अभंग-काव्यातून दिला आहे.

वारकरी संप्रदायाच्या विस्तारासाठी नामदेवांचे कार्य फार मोठे आहे. कथा-कीर्तनाच्या माध्यमातून वारकरी संप्रदाय त्यांनी घराघरांत पोहोचवला. नामदेवांनी भक्तीचा जिव्हाळा निर्माण केला. महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर विठ्ठल भक्तीचा महिमा पोहोचवला. त्याचेच फलित म्हणजे वारकरी संप्रदाय कालप्रवाहात टिकून राहिला. पारमार्थिक तत्त्वज्ञान आणि धार्मिक आचार यांतील विवेक, नामदेवांनी केलेले विवेचन सांप्रदायिक भक्तांसाठी मार्गदर्शक ठरले. एकूणच संत नामदेवांचे पावन चरित्र व प्रेरक व्यक्तिमत्त्व यांचा आविष्कार करणारी अभंगवाणी ही वारकरी संप्रदायासाठी संजीवनीच ठरली आहे.

***

लेखक इतिहासाचे अभ्यासक, साहित्यिक, वक्ते तथा एस.पी.डी.एम. महाविद्यालय, शिरपूर येथे विज्ञानाचे प्राध्यापक आहेत.

Email : sanjeevgirase@gmail.com

इतिहास लेखन - एक उपक्रम

डॉ. बालाजी इंगळे, उमरगा : ९८८१८२३८३३

उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारे भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनांची चिकित्सापूर्वक मांडणी करण्याच्या पद्धतीला इतिहासलेखन असे म्हणतात. इतिहासलेखनावरून तत्कालीन समाजाची, त्यांच्या चालीरितींची, धार्मिक कल्पनांची माहिती मिळते. पूर्वी इतिहासलेखन म्हणजे थोरांची चरित्रे, वीरगाथा, लढायांच्या हकिकती एवढाच भाग होता; परंतु मानवाची प्रगती नैसर्गिक व इतरही कारणांमुळे होते, हे लक्षात आल्यामुळे इतिहासलेखनाचा विचार बदलला. शालेय शिक्षणात विद्यार्थी जेव्हा इतिहास हा विषय शिकतो त्यावेळी त्याला या विषयाची गोडी निर्माण करण्यासाठी त्याच्या घराण्याचा, परिसराचा, गावाचा, इतिहास त्याला लिहायला लावण्याचा उपक्रम लेखकाने राबवला. त्याविषयीची माहिती या लेखात आहे.

प्रस्तावना –

अगदी प्राचीन काळापासून इतिहास हा विषय सर्वांच्या उत्सुकतेचा व आवडीचा राहिलेला आहे. इतिहास माणसाला शिकवतो. इतिहास माणसाला योग्य दिशा दाखवतो. इतिहास चुका टाळायला सांगून दमदारपणे वाटचाल करण्याची प्रेरणा देतो. इतिहास वैभवशाली कारकिर्दीची आठवण करून देतो. इतिहासाचा अभ्यास करणारा प्रत्येक जण आपल्या क्षेत्रात कधीच अयशस्वी होत नाही. इतिहास हा देशाचा गौरव असतो. देशाचा अभिमान असतो आणि प्रत्येकासाठी एक मार्गदर्शक व स्फूर्तीकेंद्र असतो. म्हणून इतिहासाचा अभ्यास प्रत्येकाने करावा. यासाठीच शालेय अभ्यासक्रमात इतिहास हा अभ्यासविषय आहे.

काही शाळांमध्ये इतिहास हा विषय विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने गौण समजला जातो. शालेय स्तरावर अनिवार्य विषय म्हणून इतिहास विषयाकडे बघितले जाते. इतिहासाचा तास सुरू झाला, की मुले कंटाळतात. गांभीर्याने इतिहास विषयाकडे कोणी पहात नाही. वेळापत्रकामध्येही बहुतेक वेळा इतिहासाचा तास शेवटी ठेवला जातो. एकंदरीत इतिहास विषयाची हेळसांड होत असलेली दिसून येते.

पण इतिहास विषयाबाबत विद्यार्थ्यांमध्ये गोडी निर्माण करणे, इतिहासाचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे खूप आवश्यक आहे. मानवी जीवनामध्ये आणि आपल्या व्यक्तिमत्त्व विकासामध्ये इतिहासाचा अभ्यास काय परिवर्तन करू शकतो हे विद्यार्थ्यांमध्ये ठसवणे खूप महत्त्वाचे आहे. या जाणिवेतून व विचारातूनच या उपक्रमाची निर्मिती झाली.

इतिहासाच्या तासाला इतिहास शिकायचा म्हटले, की विद्यार्थी निरुत्साही होत असत हा माझा अनुभव होता. विद्यार्थ्यांमधला आनंद हरवून जायचा. विद्यार्थी इतिहासाकडे इतक्या अनास्थेने का पाहतात? याचा शोध घेतला तर लक्षात आले, की इतिहास पाठ्यपुस्तकातील घटना, सनावळ्या किंवा मुद्दे देऊन विद्यार्थ्यांना शिकवले तर ते नीरस आणि कंटाळवाणे होते. पण या इतिहास शिकवण्यामध्ये जर काही बदल केला, काही नवीन गोष्टी आणल्या आणि इतिहास हा कृतिशील पद्धतीने शिकवला तर विद्यार्थी इतिहासाशी जोडले जातील, इतिहास विषय त्यांना सहज समजेल, इतिहासाबद्दल त्यांच्यामध्ये आवड निर्माण होईल असे वाटले यातूनच मग विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयाबद्दल गोडी कशी निर्माण करता येईल, याबद्दल विचारविनिमय सुरू झाला.

उपक्रमाचा जन्म –

इयत्ता नववीच्या वर्गात इतिहास शिकवत असताना मुलांचा कमी प्रतिसाद, त्यांचा निरुत्साह,

त्यांची कृतिशून्यता, त्यांचा कंटाळा बघून मुलांना इतिहासाशी असे जोडले पाहिजे, की मुले इतिहास तर समजून घेतीलच पण इतिहासाबद्दल ते विचार करतील, कृतियुक्त काहीतरी करतील व इतिहासाबद्दल त्यांच्यात गोडी निर्माण होईल असे वाटले आणि हा उपक्रम जन्माला आला.

विद्यार्थ्यांना त्यांच्या घराण्याचा इतिहास लिहायला लावायचा, हा तो उपक्रम! इयत्ता नववीच्या इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकात जे पाठ आहेत त्याप्रमाणे व त्याच क्रमाने समान पातळीवर त्यांच्या घराण्याचा इतिहास विद्यार्थ्यांनी लिहावा यासाठी प्रोत्साहित करायचे. म्हणजे इयत्ता नववीच्या पाठ्यपुस्तकातील पहिला पाठ आहे 'इतिहासाची साधने'. या पाठामध्ये इतिहास लिहिण्यासाठी उपयुक्त असलेल्या साधनांचा अभ्यास आहे. मुलांनी पहिला पाठ काळजीपूर्वक अभ्यासायचा आणि स्वतःच्या घराण्याचा इतिहास लिहिताना त्यांनी कोणकोणत्या साधनांचा वापर केला ते त्यांच्या पहिल्या प्रकरणात लिहायचे.

अशाच पद्धतीने प्रत्येक पाठ काळजीपूर्वक अभ्यासायचा आणि त्याच प्रकरणाप्रमाणे आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहायचा. इयत्ता नववीचा इतिहास मुलांनी व्यवस्थितरीत्या व आनंदाने समजावून घ्यावा हाच यामागे उद्देश होता. तसेच इतिहासलेखन करणे ही बाब किती महत्त्वाची आहे, त्यासाठी किती पूर्वतयारी व अभ्यास लागतो त्याचबरोबर स्वतःच्या घराण्याचा इतिहास किती वैभवशाली आहे, हे विद्यार्थ्यांना कृतीतून कळण्यासाठी हा उपक्रम अतिशय महत्त्वाचा ठरला आहे.

विद्यार्थ्यांची पूर्वतयारी –

पाठ्यपुस्तकातील प्रत्येक पाठाच्या अनुषंगाने विद्यार्थ्यांना त्यांच्या स्वतःच्या घराण्याचा इतिहास लिहायचा होता. त्यामुळे काही विशेष साधने या उपक्रमासाठी लागणार नव्हती. फक्त विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या घरातील आजी-आजोबा, आई-वडील, आत्या, चुलते यांच्याशी चर्चा करून हा उपक्रम पूर्ण करायचा होता. तसेच घरातील जुन्या वस्तू, कागदपत्रे यांचाही आढावा विद्यार्थ्यांना घ्यायचा होता. पाठ्यपुस्तक हेही एक महत्त्वाचे साधन या उपक्रमासाठी खूप महत्त्वाचे होते. पाठ्यपुस्तकातील प्रत्येक पाठाचा अभ्यास करूनच त्यांना त्या अनुषंगाने आपल्या घराण्याचा इतिहास जाणून घेऊन तो लिहायचा होता. त्यामुळे आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहिण्यासाठी आवश्यक असलेली माहिती कुठे मिळेल, याचा विचार केला. आणि मग त्यासाठी घरातील काही जुने फोटो, काही जुनी कागदपत्रे, काही जुन्या वस्तू यांचा साधने म्हणून विद्यार्थ्यांना उपयोग करायचा होता आणि हा इतिहास लिहिण्यासाठी एखादे मोठे रजिस्टर किंवा प्रकल्प लेखनासाठी आवश्यक कागद एवढ्याच साधनांचा उपयोग या उपक्रमासाठी झाला.

प्रत्यक्ष इतिहासलेखन –

इयत्ता नववीच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये पहिला पाठ आहे 'इतिहासाची साधने'. या पाठामध्ये इतिहास लेखनासाठी आवश्यक असलेल्या साधनांचा ऊहापोह केलेला आहे. आता विद्यार्थ्यांना त्यांच्या स्वतःच्या घराण्याचा इतिहास लिहायचा होता. तेव्हा तो इतिहास लिहिण्यासाठी त्यांना कोणकोणत्या साधनांचा उपयोग करावा लागणार आहे, किंवा कोणकोणत्या साधनांच्या आधारे आपल्याला आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहिता येईल? या दृष्टीने विद्यार्थ्यांनी पहिल्यांदा इतिहासाची साधने या अनुषंगाने विचार करण्यास व लिहिण्यास सुरुवात केली.

विद्यार्थ्यांचा सहभाग –

माझे आजोबा, आजी, पणजी, आत्या यांच्या काळात पण अशीच साधने होती. जेव्हा मी आजोबांची जुनी पेटी काढली, तेव्हा मला त्यात काही जुने फोटो, कागदपत्रे मिळाली. त्यांच्या शाळेतील टीसी, जागेची कागदपत्रे असे बरेच काही मला सापडले. माझे पणजोबा शिकले नव्हते. पण आजोबा शिकले होते

आणि आजी शिकली नव्हती. आजोबाही आठवीपर्यंतच शिकले होते. त्याकाळी आमचापण खूप मोठा वाडा होता. भूकंप झाल्यामुळे तो वाडा पडला. आजोबा शेती करत होते. धान्य विकलेल्या काही पावत्या पेटीत सापडल्या आहेत. या सगळ्यांचा घराण्याचा इतिहास लिहिताना उपयोग झाला.

यानंतर इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकातील दुसरा पाठ आहे 'भारत : नंतरच्या घडामोडी'. या पाठामध्ये नंतर आपल्या देशात घडलेल्या काही महत्त्वाच्या घटनांचा उल्लेख आहे. त्यामध्ये अर्थव्यवस्था, विज्ञान-तंत्रज्ञान, सामाजिक क्षेत्र आणि जागतिकीकरण अशा घटकांचा समावेश आहे. याच अनुषंगाने आपल्या घराण्यांमध्ये आजी आजोबांपासून याबाबतीत ज्या महत्त्वाच्या घटना घडलेल्या आहेत त्यांचा उल्लेख विद्यार्थ्यांनी आपल्या घराण्याच्या इतिहासामध्ये केला.

पाठ्यपुस्तकातील पुढचे प्रकरण आहे 'भारतापुढील अंतर्गत आव्हाने'. या पाठाचा बारकाईने अभ्यास करून विद्यार्थ्यांनी आपल्या घराण्यामध्ये आजोबांपासून जी काही अंतर्गत आव्हाने होती किंवा अंतर्गत काही अडचणी होत्या त्यांचे लेखन या प्रकरणामध्ये केले.

पाठ्यपुस्तकामध्ये चौथा पाठ 'आर्थिक विकास' हा आहे. या पाठाचा अगदी बारकाईने अभ्यास करून विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या घराण्याचा आर्थिक विकास कसा होत गेला हे लिहिले.

यानंतर विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तकातील 'शैक्षणिक वाटचाल' हा पाचवा पाठ अभ्यासून आपल्या घराण्यातील शैक्षणिक वाटचालीविषयी लिहायचे होते; विद्यार्थ्यांनी ते लिहिले. पाठ्यपुस्तकामध्ये सहावा पाठ आहे 'महिला व अन्य दुर्बल घटकांचे सक्षमीकरण' या पाठामध्ये महिलांच्या शिक्षणाविषयी मांडणी केलेली आहे. विद्यार्थ्यांनी या पाठामध्ये आपल्या घराण्यातील स्त्रियांचे शिक्षण कशा पद्धतीने झाले याबाबत लिहिले आहे. पाठ्यपुस्तकात विज्ञान व तंत्रज्ञान, उद्योग व व्यापार, बदलते जीवन भाग एक, बदलते जीवन भाग दोन अशा पद्धतीने पाठांची रचना आहे. मग विद्यार्थ्यांनीही अशाच पद्धतीने एका पाठोपाठ एक पाठ्यपुस्तकातील प्रकरणे अभ्यासत याच प्रकरणाच्या अनुषंगाने आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहिला.

उपक्रमाने काय साधले -

विद्यार्थ्यांना आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहायचा होता आणि पहिल्यांदाच ते आपल्या घराण्याविषयी, घरातल्या माणसांशी चर्चा करून लिहिणार होते. म्हणून त्यांच्या मनामध्ये प्रचंड उत्सुकता होती. पाठ्यपुस्तकातील प्रत्येक प्रकरणानुसार त्यांना आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहायचा होता. म्हणून पाठ्यपुस्तकातील प्रत्येक प्रकरण विद्यार्थ्यांनी अतिशय बारकाईने अभ्यासले होते; अभ्यासून काही मुद्दे काढले होते. त्या अनुषंगाने त्यांनी आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहिला होता. इतिहास लिहीत असताना इतिहास लिहिण्यासाठी किती अभ्यास करावा लागतो हे विद्यार्थ्यांना कळले. इतिहास लिहिताना सत्यता पडताळून पाहणे हे किती महत्त्वाचे आहे हे देखील विद्यार्थ्यांना या उपक्रमानंतर कळले. इतिहास लिहीत असताना ऐतिहासिक साधनांना किती महत्त्व असते याची जाणीवही या उपक्रमानंतर विद्यार्थ्यांना झाली, विशेष म्हणजे विद्यार्थ्यांनी पाठ्यपुस्तकातील इतिहासाचा अभ्यास अतिशय आनंदाने, उत्साहाने व समजपूर्वक केलेला आढळून आला.

बऱ्याच विद्यार्थ्यांनी पहिल्यांदाच घरातील आजी-आजोबांशी, त्यांच्या गतआयुष्यातील आठवणींबद्दल संवाद साधला होता. हा संवाद साधत असताना आजी-आजोबांबरोबरचे आई-वडिलांबरोबरचे, आत्या-काकांबरोबरचे त्यांचे नाते अधिक घट्ट झाले. तसेच आपल्या पूर्वजांनी कशा पद्धतीने कष्ट करून, खस्ता खाऊन आपल्या घराण्याला पुढे आणण्याचा, आपल्या घराण्यांमध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला हे विद्यार्थ्यांना पहिल्यांदाच या उपक्रमाच्या माध्यमातून कळले होते. विशेष म्हणजे विद्यार्थ्यांनी इतिहासाला

पहिल्यांदाच इतक्या गांभीर्याने घेतले होते. इतिहास समजून घेणे किती महत्त्वाचे आहे आणि आपल्या ज्ञानामध्ये किती भर पडते याची जाणीव पहिल्यांदाच विद्यार्थ्यांना या उपक्रमानंतर झाली. हा उपक्रम विद्यार्थ्यांना दिल्यानंतर विद्यार्थ्यांनी तो काळजीपूर्वक पूर्ण केला. स्वतःच्या घराण्याचा इतिहास लिहून पूर्णझाल्यानंतर विद्यार्थ्यांचा स्वतःवरच विश्वास बसत नव्हता; की आपण आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहिलेला आहे! महत्त्वाचे म्हणजे ह्या उपक्रमानंतर विद्यार्थी इतिहासाकडे अतिशय गांभीर्याने पहात होते आणि इतिहासातून आपल्याला बरंच काही शिकायला मिळते याची जाणीवही विद्यार्थ्यांना झाली होती. आता यापुढच्या वर्गांचा इतिहासही आपण अशाच आनंदाने समजून घेऊ असा आत्मविश्वासही विद्यार्थ्यांमध्ये आला आहे.

विद्यार्थ्यांना रस वाटेल असे काही जर करायला सांगितले तर ते अगदी आवडीने करतात. इतिहास आधी विद्यार्थ्यांना कंटाळवाणा वाटायचा; पण इतिहास पाठ्यपुस्तकातील पाठाप्रमाणेच आपल्याला आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहायचा आहे असे म्हटल्यानंतर विद्यार्थी अगदी मन लावून आणि आनंदाने इतिहासाचे पाठ्यपुस्तक समजून घेऊ लागले. पाठ्यपुस्तकातील पाठ समजून घेतला तरच त्यांना आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहिता येणार होता. आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहायचा असेल तर आपल्याला पाठ्यपुस्तकातील इतिहास समजून घ्यावाच लागेल अशी विद्यार्थ्यांची पक्की धारणा झाली होती. म्हणून विद्यार्थी अगदी आनंदाने आणि उत्साहाने आपल्या पाठ्यपुस्तकातील इतिहास समजून घेत होते आणि त्याच पद्धतीने आपल्या घरातील सदस्यांशी चर्चा करून आपल्या घराण्याचा इतिहासही लिहीत होते. हा घराण्याचा इतिहास लिहीत असताना विद्यार्थ्यांमध्ये कमालीचा उत्साह दिसून आला. इतिहासातील घटनांची संगती लागत नसेल तर आपापसात चर्चा करणे किंवा मला येऊन विचारणे अशी त्यांची स्वयंअध्ययन पद्धत सुरू झाली. त्याचप्रमाणे अतिशय बारकाईने घराण्याच्या इतिहासाची नोंद करणे, काही शंका असतील तर आपसात आपल्या सहकाऱ्यांशी चर्चा करणे किंवा मग मला येऊन विचारणे अशा पद्धतीने कृतियुक्त इतिहास समजून घ्यायला सुरुवात झाली. विद्यार्थी आपल्या घराण्याच्या इतिहासाच्या नोंदी विशेष काळजीने करत होते. पहिल्यांदाच ते इतिहास लेखक म्हणून घडत होते. या उपक्रमामुळे इतिहासाकडे पाहण्याचा विद्यार्थ्यांचा दृष्टिकोनच पूर्णपणे बदलून गेला. आता त्यांना इतिहास कंटाळवाणा नाही तर खूप काही शिकवणारा, स्फूर्ती देणारा असा वाटतो.

उपक्रम पूर्ण झाल्यावर –

उपक्रम पूर्ण होण्याच्या आधी जे विद्यार्थी होते ते उपक्रम झाल्यानंतर पूर्णपणे बदलून गेले होते. तसेच आपण एका निश्चित उद्दिष्टापर्यंत पोहोचलो आहोत याचाही एक आनंद झाला होता. आनंददायी रचनात्मक शिक्षण देण्याचा एक मानस बऱ्याच दिवसांपासून होता. तो प्रत्यक्षात आलेला पाहून मलाही एक प्रकारचे समाधान मलाही वाटत होते. इतिहास हा विषय खरेतर कंटाळवाणा नसून तो ज्ञान देणारा तर आहेच; पण आपणाला बऱ्याच गोष्टी शिकवणारासुद्धा आहे अशी विद्यार्थ्यांची धारणा झाली. आपण इतिहास अशाच पद्धतीने समजून घेतला पाहिजे असे विद्यार्थ्यांना आता वाटू लागले. स्वतःच्या घराण्याचा इतिहास लिहिल्यामुळे विद्यार्थ्यांना एक वेगळाच खजिना आपल्या हाती लागला आहे, असे वाटत होते. आपल्या घराण्याचा इतिहास इतका वैभवशाली आहे, इतका संघर्षमय आहे हेही पहिल्यांदाच विद्यार्थ्यांना जाणवले. आपल्या घराकडे, घरातील माणसांकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोनच बदलून गेला. आपल्या घराण्याचा त्यांना अभिमान वाटू लागला. आपल्या पूर्वजांनी किती कष्ट केलेले आहेत, किती मेहनतीने घरदार टिकवले आहे याची जाणीवही यानिमित्ताने

विद्यार्थ्यांना झाली. एकंदरीत विद्यार्थी इतिहासाकडे आता दुर्लक्ष करण्याऐवजी या विषयाकडे गांभीर्याने बघू लागले व आनंदाने इतिहास शिकण्यासाठी तयार झाले.

उपक्रमाने काय साधले –

या उपक्रमातून पुढील गोष्टी साध्य झाल्या–

१. विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयाची आवड निर्माण झाली.

२. ज्ञानरचनावादाचा उपयोग करून विद्यार्थ्यांना इतिहास अध्ययनाची संधी उपलब्ध करून दिली.

३. इतिहासलेखनाचे तंत्र विद्यार्थ्यांना अवगत करून दिले.

४. ऐतिहासिक घटनांचा अर्थ वस्तुनिष्ठ रितीने लावण्याची सवय लावली.

५. विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या घराण्याचा इतिहास समजून घेण्याची संधी उपलब्ध करून दिली.

६. स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास व स्वतःच्या घराण्याचा इतिहास यांची तुलना करण्याची व इतिहासातील चुकांची पुनरावृत्ती टाळण्याची संधी विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून दिली.

७. इतिहास विषय विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन जगण्याशी जोडल्याने इतिहासाबद्दल आवड निर्माण झाली.

८. देशाचा जसा इतिहास असतो तसा आपल्या घराण्याचा इतिहास असतो हे विद्यार्थ्यांना जाणवले आणि इतिहास आनंददायी झाला.

९. आपल्या घराण्याच्या इतिहासात पूर्वजांनी ज्या चुका केल्या त्या चुका आपण टाळल्या पाहिजेत ही शिकवण विद्यार्थ्यांना मिळाली.

१०. मानव टप्प्याटप्प्याने कशी प्रगती करत असतो हे विद्यार्थ्यांना कळले.

समारोप –

सुरुवातीला इयत्ता नववीचा इतिहास शिकवत असताना ह्याच अडचणी विद्यार्थ्यांसमोर होत्या आणि विद्यार्थ्यांना रस वाटेल असा इतिहास कसा शिकवायचा ही अडचण माझ्यासमोर होती. नववीचा इतिहास हा स्वातंत्र्योत्तर काळातील इतिहास असल्याने काही घटनांबाबत आधीच विद्यार्थ्यांनी ऐकलेले होते. तरीसुद्धा इतिहास शिकवताना जो अपेक्षित प्रतिसाद विद्यार्थ्यांकडून मिळणे अपेक्षित होते तो मिळत नव्हता. विद्यार्थी इतिहासामध्ये रस घेत नव्हते. आनंदाने इतिहासाचा अभ्यास करत नव्हते. विद्यार्थ्यांनी अगदी रस घेऊन इतिहासाचा अभ्यास करावा, अगदी आनंदाने इतिहास समजून घ्यावा यासाठी काय करता येईल, याचा विचार सुरू असताना हा उपक्रम सुचला आणि इतिहास शिकण्याला कृतीची जोड मिळाली. म्हणजेच ज्ञानरचनावादाचा उपयोग येथे या उपक्रमामुळे करता आला. विद्यार्थ्यांसमोर असलेल्या अडचणी या उपक्रमामुळे आपोआप सोडवल्या गेल्या.

‘बारकाईने घेऊ शोध इतिहासाचा
बरोबरीने लिहू इतिहास घराण्याचा’

या उक्तीप्रमाणे आता विद्यार्थी अगदी आनंदाने इतिहास शिकत आहेत. इतिहासातील घटना समजून घेत आहेत. इतिहासातील घटनांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करत आहेत. विशेष म्हणजे आपापसात चर्चा करत आहेत. आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहिताना ज्या काही नवीन गोष्टी त्यांना शिकायला मिळाल्या त्या एकमेकांना सांगत आहेत. आता विद्यार्थ्यांना पुढच्या वर्गाचा इतिहास शिकण्याचीसुद्धा उत्सुकता लागलेली आहे. हे सर्व पाहून ज्याच्यासाठी आपण एवढा अट्टाहास केला होता तो सफळ संपूर्ण झालेला आहे हे पाहून खूपच समाधान मिळाले. खरेतर हा उपक्रम विद्यार्थ्यांनीच यशस्वी केला आहे. हा उपक्रम कोणत्याही वर्गाला राबवता येण्यासारखा आहे.

***

लेखक ग्रामीण प्रशाला माडज, ता. उमरगा येथे शिक्षक आहेत.

Email : balajimingale@gmail.com

वनस्पतीदेखील प्रदूषणाला बळी पडतात

विवेक भालेराव : ९७६३२८६९९०

हवा, पाणी, अन्नपदार्थ यांमधून सजीवांना हानिकारक असलेले पदार्थ वातावरणात मिसळण्याची क्रिया म्हणजे प्रदूषण. लोकसंख्यावाढीमुळे, औद्योगिकीकणामुळे तापमानातील बदलामुळे पृथ्वीच्या पर्यावरणातील नेहमीच्या घटकांव्यतिरिक्त इतर अपायकारक घटक प्राण्यांप्रमाणे वनस्पतींवरही परिणाम करतात. पर्यावरणाच्या विविध घटकातील संतुलन बिघडते व पृथ्वीवरील वनस्पती व प्राणी यांच्या जीवनाला धोका निर्माण होतो. हवेतील काही वायू, प्रकाशाची तीव्रता, जमिनीतील आर्द्रतेचे प्रमाण यामुळे होणारा प्रदूषणाचा परिणाम वनस्पतींचे नुकसान किती प्रकारे होऊ शकतो हे सांगणारा हा लेख.

मानवावर जसा पर्यावरणातल्या प्रदूषकांचा दुष्परिणाम होतो तसाच वनस्पतींवरही प्रदूषणाचा विपरीत परिणाम होतो. पूर्वीच्या काळात वनस्पतींवरती सल्फर डाय ऑक्साईड वायूचा वाईट परिणाम होतो असे मानले जाई. पण आता वाढलेल्या उद्योग प्रक्रियांमुळे वनस्पतींवर अनेक प्रदूषके दुष्परिणाम घडवीत असल्याचे आढळते.

वनस्पतींना अमोनिया, हायड्रोजन सल्फाईड, हायड्रोजन क्लोराईड, हायड्रोजन सायनाईड, पेरॉक्सी ॲसिटल नायट्रेट, फ्लुओराईडची संयुगे, नायट्रोजन ऑक्साईड, पारा, ओझोन, क्लोरीन, इथिलीन, सधूर धुके, तणनाशके हानी पोहोचवतात या प्रदूषकांमुळे वनस्पतींमध्ये चालणाऱ्या प्रकाशसंश्लेषण क्रियेवर तसेच वनस्पतींच्या वाढीवर वाईट परिणाम होतो. वातावरणात धुके व धूळ असल्यास पानांना पुरेसा सूर्यप्रकाश मिळत नाही. हवा आत घेणाऱ्या वनस्पतींच्या पेशींना अडथळा आल्यास वनस्पतींमध्ये कार्बन डाय ऑक्साईड वायू शोषण्याचे प्रमाण कमी होते.

वनस्पतींच्या पानांचे निरीक्षण केल्यास सर्वसाधारणपणे पानांवरती जाळीदार रेषा दिसतात. त्या सर्व रेषा किंवा शिरा पानाच्या बुंध्याशी किंवा मुख्य मध्य शिरेशी जोडलेल्या असल्याचे दिसून येते. प्राण्यांच्या शरीरात रक्तवाहिन्या या जशा शरीरभर रक्तपुरवठा करतात तशाच या शिरा किंवा रेषा पानात झाडाचे अन्नपाणी पोहोचवण्याचे कार्य करीत असतात. काही वनस्पतींत पानांच्यावरील तर काहींत खालील बाजूतून कार्बन डाय ऑक्साईड वायू पानात शोषला जातो. हा वायू पानातल्या प्रकाशसंश्लेषण क्रियेत भाग घेतो. ही वायूंची द्वारे पेशींच्या संरक्षक भित्तींनी वेढलेली असतात. या दारांची उघडमीट करून पान हवेतील वायू आत घेते व स्वतःला नको असणारे वायू बाहेर टाकते. अशा आत जाणाऱ्या हवेत झाडाला गरज असणाऱ्या कार्बन डाय ऑक्साईड वायूप्रमाणेच नको असणारी प्रदूषकेही असतात.

दिवसा जेव्हा प्रकाशाची तीव्रता जास्त असते तेव्हा पानात वायू आत होणारी द्वारे पूर्ण उघडी असतात. हवेत व जमिनीत आर्द्रतेचे प्रमाण जास्त असताना व सुसह्य असे मध्यम तापमान असताना पाने हवेचे जास्त प्रमाणात शोषण करीत असतात तर रात्री

बहुतेक वनस्पतींच्या पानांची ही द्वारे बंद होतात. त्यामुळे हवेचे प्रदूषण रात्रीच्या वेळेस झाल्यास वनस्पती जास्त प्रतिकार करू शकतात.

वनस्पती प्रदूषणाला बळी पडण्याची शक्यता अनेक घटकांवर अवलंबून असते. प्रकाशाची तीव्रता व कालावधी, मातीची प्रत, वातावरणाचे तापमान व आर्द्रता यावरही प्रदूषकांचा वनस्पतींवर किती परिणाम होणार हे अवलंबून असते. आनुवंशिक भिन्नतेप्रमाणे वनस्पती एकाच प्रकारच्या प्रदूषणाला भिन्न प्रतिसाद देताना आढळतात. काही वनस्पतींवरती फ्लुओराईडचा दुष्परिणाम होतो, पण त्या सल्फर डाय ऑक्साईड वायूला प्रतिकार करू शकतात.

प्रदूषणामुळे वनस्पतींचे वेगवेगळ्या प्रकारचे नुकसान होऊ शकते. काही प्रकारात झाडांची पाने गळून पडतात. पानांच्या हरितद्रव्यात घट होते किंवा ते नष्ट होते. पाने फिकट हिरव्या किंवा पिवळ्या रंगाची दिसू लागतात. याला 'हरित पांडुरोग' असे म्हणतात. प्रदूषकाने होणाऱ्या काही प्रकारच्या हानीत पानांच्या वरील पृष्ठभागाची वाढ वाजवीपेक्षा जास्त होऊन पान खाली लोंबू लागते याला 'अपिवर्धन' असे म्हणतात.

प्रदूषणाने पानांच्या पेशींचा रंग बदलतो. त्यांच्या बदललेल्या रंगामुळे त्यांच्यावरती कोणत्या प्रदूषकाचा परिणाम झाला हे समजू शकते. उदाहरणार्थ पेरॉक्सी ॲसिटल नायट्रेटमुळे पानांची वाढीव बाजू चंदेरी किंवा ब्राँझच्या रंगाची दिसू लागते. सल्फर डाय ऑक्साईड वायूमुळे पानाचे विरंजन होऊन ते रंगहीन होते. फ्लुओराईडमुळे पाने तपकिरी रंगाची होतात. अमोनियामुळे पाने पिवळी पडतात.

प्रदूषणाचे स्वरूप तीव्र असल्यास झाडावर गरम धूर सोडल्यास जसा परिणाम होईल तसाच परिणाम होऊन काही काळातच पानांच्या पेशीचा मृत्यू होतो. कमी तीव्रतेच्या परंतु दीर्घकालीन प्रदूषणामुळे पानगळती होते किंवा पानांत हरितद्रव्याचा अभाव निर्माण होतो. काही वेळेला दृष्य परिणाम दिसला नाही तरी झाडाची वाढ खुंटते.

विविध प्रदूषणकारी वायूंचा वनस्पतींवर पुढीलप्रमाणे परिणाम होतो.

१) सल्फर डाय ऑक्साईड वायू –

याच्या प्रभावाने पानांच्या शिरांच्या मधला भाग मृतवत होतो. तेथील पाणी निघून जाते. पाने हळूहळू कोरडे पडू लागून त्यांना हस्तीदंती रंग येऊ लागतो. काही पानांना लालसर तपकिरी किंवा तपकिरी रंग येतो. या वायूचे हवेतील प्रमाण एक ते दोन दशांश पी. पी. एम. (पार्टस् पर मिलीयन) पेक्षा जास्त झाल्यास पानांना विषबाधा होते. हवेत याचे प्रमाण चार दशांश पी.पी.एम. पेक्षा कमी असल्यास हा वायू पानांत शोषला जाऊन त्याचे ऑक्सिडीकरण होते व प्रकाशसंश्लेषण क्रियेत अल्पसा अडथळा येतो.

२) क्लोरीन –

हा वायू वनस्पतींना सल्फर डाय ऑक्साईड वायूपेक्षाही जास्त हानिकारक ठरतो. त्याच्यामुळे पानांच्या शिरांच्या मधल्या भागात दोषस्थळे निर्माण होतात. जंतूनाशक म्हणून क्लोरीन किंवा हायड्रोजन सायनाईड वायूचा जास्त वापर केल्यास झाडांमध्ये विकृती निर्माण होतात.

३) हायड्रोजन क्लोराईड व अमोनिया –

हा वायू सल्फर डाय ऑक्साईड वायूपेक्षा कमी विषारी असतात. हवेत दहा पी. पी. एम. पेक्षा त्यांचे प्रमाण जास्त झाल्यास म्हणजे एक दशलक्ष भाग हवेत दहा भाग इ. पेक्षा जास्त झाल्यास वनस्पतींवर काही तासांतच दुष्परिणाम दिसू लागतात.

४) हायड्रोजन फ्लुओराईड –

हा वायू प्रकाशसंश्लेषण क्रियेत अडथळे निर्माण करतो. सल्फर डाय ऑक्साईड वायू पानांत शोषला गेल्यास त्याचे पानात ऑक्सिडीकरण होते. पुढे सल्फाईटस्‌चे बिनविषारी सल्फेट्‌समध्ये रूपांतर होते. मात्र पानांनी शोषले गेलेले फ्लुओराईड्स हे बाष्पीभवनाने किंवा मंदसर रासायनिक अभिक्रियेने प्रदीर्घ कालावधीनंतरच पानाबाहेर उत्त्सार्जित केले जाऊ शकतात. पन्नास पी. पी. एम. पेक्षा जास्त फ्ल्युओरिन पानांनी शोषले गेल्यास पाने जनावरांना खाण्यासाठी निरुपयोगी ठरतात.

५) नायट्रीक ऑक्साईड –

या उद्योगात नायट्रीक आम्ल मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते, अशा ठिकाणी नायट्रिक ऑक्साईड हा वायू प्रामुख्याने आढळतो. हवेत पंचवीस पी. पी. एम. पेक्षा याचे प्रमाण जास्त झाल्यास पानांवर तपकिरी व तपकिरी काळे डाग दिसतात.

६) इथिलीन –

इथिलीनमुळे त्याला संवेदनशील असणाऱ्या झाडांना इजा होते. झाडाची वाढ खुंटणे, हरितद्रव्यात घट होणे, पाने वाकडी होणे, खाली लोंबू लागणे असे दुष्परिणाम होतात.

७) फवारणीकाळातच तणनाशके व कीटकनाशके वाऱ्याने वाहत जाऊन टोमॅटो, कापूस या झाडांना इजा झाल्याचे आढळले आहे. कोबी, तंबाखू, मिरी, गुलाब, द्राक्ष यावरही इतर झाडांवर केलेल्या फवारणीचा दुष्परिणाम झाल्याचे दिसले आहे.

प्रदूषणाच्या उगमस्थानापासून १०० ते १५० कि.मी. अंतरावरील शेतीवरदेखील विपरीत परिणाम घडू शकतो. धातू शुद्धीकरण प्रकल्प, सिमेंट प्रकल्प यांत योग्य काळजी न घेतल्यास परिसरातील वनस्पतींना इजा होऊ शकते.

सधूर धुक्यात ओझोन असू शकतो. वाहनांतून तसेच उद्योगांतून बाहेर पडणाऱ्या नायट्रोजन ऑक्साईडमुळे सूर्यप्रकाशात रासायनिक प्रक्रिया घडून धूर धुक्याची निर्मिती होते. धुक्यातला ओझोन वनस्पतींना दिसून न येणारी इजा करतो

वनस्पतींना पाणी व पोषक द्रव्ये पुरेशी न मिळाल्यास तसेच उच्च तापमानामुळे होणारी वनस्पतींची अवस्था व प्रदूषणाने होणारी दुरवस्था यात थोडे साम्य असते. वनस्पतींचे नुकसान नक्की प्रदूषणामुळे झालेले आहे की रोग, कीटक किंवा इतर कारणांनी झाले आहे ते समजणे कठीण असते. त्यामुळे हवा प्रदूषणमुक्त असणे वनस्पतींसाठीही गरजेचे असते.

***

लेखक सेवानिवृत्त अभियंता असून मायनॉर रिसर्च डेटा अनॅलिस्ट तसेच हौशी खगोल निरीक्षक आहेत.

Email : vbhalu.123@gmail.com

Pleasure of Reading

Dr. Atul Santosh Suryavanshi, Pachora: 9823197358

In his article, the author has brought home to the readers the importance of reading for everyone. He has given great examples from poems and literature which show how wonderfully the words. of great authors give us great insight. He has also pointed out how reading helps us to forget pain and stress in life.

Introduction :

Food nourishes our body, in the same way, reading nourishes our mind. Reading offers the readers the best mental recreation. Reading favourite books can create a soothing effect on the mind. Reading enables us to forget our personal pain, sufferings and stress. Reading takes the reader to an altogether different world, away from the world of human hustle and bustle. The great essayist Francis Bacon says: “Some books are to be tasted, others to be swallowed and some are to be chewed and digested”.

Reading poetry for the sake of joy :

The great romantic poet William Wordsworth defines poetry as: “the spontaneous overflow of powerful feelings recollected in tranquility.” Reading of poetry can be of great fun to the readers. Poetry makes us float in the world of imagination. It makes our 'inward eye’ see a world full of glory and bliss. William Wordsworth composed a poem entitled, “Daffodils.' In the concluding lines of the poem, the poet says:

“They flash upon that inward eye,
Which is the bliss of solitude,
And then my heart with pleasure fills,
And dances with the daffodils."

Poetry reading is indeed a great source of endless joy. Poetry offers us joy of philosophy. Poetry entertains us and offers us pure joy. So, we read poetry for the sake of pure joy.

Reading to accumulate knowledge :

The students have been reading various subjects to accumulate knowledge. An eminent poet Alexander Pope says: “A little learning is a very dangerous thing.” So, naturally, it becomes very essential to get complete knowledge of the concerned subject. The great Victorian poet Alfred Lord Tennyson says in his poem “Ulysses' :

“To follow knowledge like a sinking star,
Beyond the utmost bound of human thought."

As the poet says that knowledge is infinite its realm is beyond our thought and imagination. So, it becomes our moral duty to gain knowledge in its pure form. Knowledge is the ultimate truth in the world like death. We can get deep

knowledge by doing hard work. H. W. Longfellow rightly says:

"Heights by the great man reached and kept,
Were not attained by sudden flight,
But they while their companion slept,
Were toiling upwards in night."

Reading for the sake of Research:

Research is to search something new and to enrich the existing knowledge. Reading has been done to invent new things and to focus on literature. Reading helps us to discover new things in science, technology, language and literature. A keen reader understands the world in a better way by reading various books and research articles.

Reading for the sake of intensive study of language :

Reading helps us to understand language in a better way. The linguists says that language can be studied at five different levels, which is known as the methods of linguistic analysis. If we want mastery over language, we have to study the pattern of sound system of the language. Then, it becomes essential to study the technique of word formation. After studying it, one should try to understand grammar and structure in that language. After that, one needs strong vocabulary to understand and to speak language in an effective way. Eventually, language has been studied from its meaning point of view to interpret the writing of any writer. Communication is the basic function of language and reading helps us to understand the thoughts and thoought process of a writer through communication.

Reading to understand the worth of literature:

Reading helps us to estimate and understand the real worth of any literature. Literature is universal and it has the capacity to put forth the follies of the society and guides the society in the right direction to live a noble and dignified life. For instance, when George Orwell puts in his dystopian novel entitled, "Animal Farm" : "All animals are equal but some animals are more equal than others." We know that he has used irony to scold politically motivated society. The great philosopher Charles Darwin published his book titled, "Origin of Species by means of Natural Selection' in 1859. He predicted his ideology "Survival of the fittest" in the said book. He says that Nature selects the physically and mentally fit people to live. So, according to Darwin, life is an exception where as death is the ultimate truth for mortals.

The great Elizabethan dramatist William Shakespeare wrote the poignant tragedy "Romeo and Juliet.' In that drama, the love between Romeo and Juliet is the love at first sight. In balcony scene, Juliet asks Romeo his name. To this he replies:

"What's in a name that we call a rose,

by any other name would smell as sweet".

Romeo swears by the moon and tells Juliet that he is truly in love with her. To this, Juliet replies that moon changes its shape day by day, So, he may also change his love for her like changing shape of the moon. Shakespeare used the geographical truth in literature very artistically. In this way, keen reading brings the readers to understand the importance of literature.

Reading to understand thought process of philosophers:

The great philosophers in the world think in their own way bringing various theories and great ideologies. If we try to read their thoughts, we can understand the deep philosophy rooted in their thinking. For instance, G. B. Shaw, the Nobel winner in 1925 and the BBC scholar, published his drama, 'The Apple Cart' in 1929. In the drama, Orinthia, the beautiful beloved of king Magnus persuades him to marry her. King Magnus retorts, saying: "Do not let us fall into the common consideration of expecting to become one flesh and one spirit. Every star has its own orbit. And between it and its nearest neighbour, there is not only powerful attraction but also an infinite distance. When the attraction becomes stronger than the distance, the two do not come together. They crash and are ruined. In the same way, we must have an infinite distance between us to avoid the disastrous collision. Because keeping the distance is the whole secret of good manners and living in the human society without good manners is completely intolerable and impossible."

Henry Fielding wrote Joseph Andrews. In this novel, he has put forth his new concept of morality. He preaches that physical chastity or virginity means 'morality' which is the wrong concept of morality. If a man has number of affairs and still behaves well in the society; If the society doesn't have any trouble from him then, that man should be considered as a person with morally acceptable behaviour. This is the new concept of morality imbibed by Henry Fielding.

Summing Up :

In this way, we can say that reading a good book is a blessing in itself. Reading classics always offers ethical joy to readers. Reading is a pleasure and it offer heavenly joy to the readers. Robert Southey says about books and writers.

"Whenever these casual eyes are cast,

The mighty minds of old,

My never-failing friends are they,

With whom I converse day by day."

***

लेखक हे श्री शेठ मुरलीधरजी मानसिंगका साहित्य, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचोरा जि. जळगाव येथे कार्यरत आहेत

Email : atulsuryawanshi8@gmail.com

प्रतिसाद...

आपला एप्रिल २०२१ चा अंक वाचनात आला. त्यातील मोल्सवर्थवरील लेख विशेष भावला. मुळात मोल्सवर्थवर लेख लिहिण्याची संकल्पनाच चांगली असून त्यावर श्री. हळबे यांनी खूपच संशोधन करून सर्व माहिती लिहिलेली आहे. मोल्सवर्थ कोण होते, कुठून आले, भारताशी त्यांच्या संबंध कसा आला, हा शब्दकोश तयार करताना त्यांना आलेल्या अनंत अडचणी, त्यांच्याशी मुकाबला करीत त्यांनी आपले स्वप्न कसे पूर्ण केले हा सर्व इतिहास विविध संदर्भासहित व तारखांसहित या लेखात आलेला आहे. त्यासाठी खूपच माहिती गोळा करून, कोणतीही जड भाषा न वापरता, सर्वसामान्य व्यक्तीलाही समजेल व रुचेल अशा पद्धतीने त्यांनी मोल्सवर्थ यांच्या कामाची माहिती या लेखात सादर केलेली आहे. ही सर्व मराठी भाषकांना मिळालेली एक उत्तम भेटच आहे! हा लेख तुम्ही तुमच्या एप्रिलच्या अंकात प्रसिद्ध करून मराठी भाषकांसाठी फार महत्त्वाचे काम केले आहेत. खरे तर हा लेख सर्व मराठी शाळाशाळांतून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवला जावा, तसेच सर्व मराठी ग्रंथालयांतही हा लेख पोहोचविला जावा असे मनापासून वाटते.

आपल्या अंकातील इतर लेखही खूपच चांगले आहेत. भारतातील आजच्या स्त्रीशिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवणारे ज्योतिबा फुले, पददलितांसाठी तसेच कामगारांसाठी चळवळ सुरू करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याची जाणीव नवीन पिढीला डॉ. नरेंद्र जाधव व डॉ. बबन जोगदंड यांच्या लेखामुळे होते. डॉ. निजसुरे यांचा आपल्या उत्तम आरोग्यासाठी दिलेल्या त्रिसूत्रीने विषय मुलांना लगेच उमगतो. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना त्यांच्या परिसरातील लोकांकडून शिक्षण मिळविण्यासाठी केलेल्या तुकडोजी महाराजांचे कार्य मनाला भिडते. शिक्षणक्षेत्रासाठी सुयोग्य बदल व पुढील वाटचाल भारतासारख्या देशाला खूपच गरजेची आहे. ते बदल नक्की कसे करता येतील याची जाणीव मलेशियातील शिक्षणपद्धतीसंबंधी लेखामुळे होते. स्वशोधासाठी विविध प्रकारचे उपक्रम राबविणे ही मुलांच्या बहुअंगी विकासाची नक्कीच आवश्यक गोष्ट, जिचा प्रा. प्रवीण दवणे यांच्या लेखात छान उल्लेख आहे. उच्च माध्यमिक परीक्षेसाठी लिहिलेला ललित पाटील यांचा लेख म्हणजे परीक्षेच्या तयारीसाठी आखलेला उत्तम आराखडा आहे. जनुकीय बदल हा संशोधनपर लेख शास्त्रीय गोष्टीत रस असणाऱ्या मुलांना संशोधनासाठी व स्वत:चे करियर बनविण्यासाठी फारच चांगले मार्गदर्शन करतो. मराठी भाषेत इंग्रजीची झालेली सरमिसळ यामुळे हल्ली ना धड मराठी ना धड इंग्रजी अशी ''मिन्ग्रजी'' भाषाच कानी पडते. मराठी भाषेकडे व त्यातील अलंकारांकडे लक्ष वेधण्याचे काम संदीप रोकडे यांच्या लेखामुळे झालेले आहे. ''रेडिओ शिक्षणगंगा'' या इंटरनेट रेडिओ वाहिनीची निर्मिती ही सध्याच्या परिस्थितीला अनुकूल अशी संस्था निर्माण करण्यात शिक्षकांनी दाखवलेला उत्साह मुलांनाही अशा गोष्टी करण्यासाठी कार्यप्रवृत्त करेल असाच आहे. इंग्रजी भाषा नीट शिकण्यासाठी नक्की काय करावे याचा ब्रिंदाताईंच्या लेखात आलेला मजकूर अत्यंत सध्या, सोप्या भाषेत विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचेल असा आहे. सध्याच्या जागतिक परिस्थितीत अत्यंत महत्त्वाचे कार्य सर्व मानवजातीने करायला हवे व त्यासाठी विद्यार्थिदशेतच सुरुवात व्हायला हवी हे 'वसुंधरा दिन' या लेखातून छान व्यक्त झालेले आहे.

थोडक्यात हा सर्व अंकच अत्यंत वाचनीय व विचार करायला लावणारा आहे.

कल्याणी गाडगीळ, पुणे

जाहीर प्रकटन

महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषदेमार्फत घेण्यात येणारी ''राष्ट्रीय इंडियन मिलिटरी कॉलेज, देहराडून (उत्तराखंड) प्रवेशपात्रता परीक्षा'' जून २०२१ परीक्षा दि. ०५ जून, २०२१ रोजी होणार होती; परंतु एप्रिल व मे २०२१ या महिन्यातील देशातील व राज्यातील कोविड-१९चा प्रादुर्भाव तसेच परिस्थितीचा विचार करून मा. कमांडंट आर.आय.एम.सी. देडहराडून यांनी दि. ०५ जून, रोजी २०२१ रोजी होणारी परीक्षा पुढे ढकललेली होती; परंतु सध्याची देशातील व राज्यातील कोविड-१९चा प्रादुर्भाव तसेच परिस्थितीचा विचार करून मा. कमांडंट आर.आय.एम.सी. देडहराडून यांनी ''राष्ट्रीय इंडियन मिलिटरी कॉलेज, देहराडून (उत्तराखंड) प्रवेशपात्रता परीक्षा'' जून २०२१ ही दिनांक २८ ऑगस्ट, २०२१ रोजी घेणेबाबत कळविले आहे. त्याबाबतचे परीक्षेचे वेळापत्रक पुढीलप्रमाणे आहे.

✻ परीक्षेचे वेळापत्रक ✻

अ.क्र.	परीक्षा दिनांक	विषय	वेळ
१	२८ ऑगस्ट २०२१	Mathematics - गणित	सकाळी ९.३० ते ११.००
२		General Knowledge - सामान्य ज्ञान	दुपारी १२.०० ते १.००
३		English - इंग्रजी	दुपारी २.३० ते ४.३०

दिनांक : १२/०७/२०२१

तुकाराम सुपे
आयुक्त
महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद
पुणे - १

माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांच्या जयंतीनिमित्त प्रतिमेचे पूजन करताना
श्री. शैलेश मोरे, लेखाधिकारी, वर्ग-१, श्री. पोपटराव महाजन, सहसचिव आणि मंडळ अधिकारी व कर्मचारी...

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th July, 2021
Date of Posting - 26th July, 2021
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2021 - 2023

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2021 - 2023)

शिक्षण संक्रमण अंकासाठी ऑनलाईन सुविधा

अॅण्ड्रॉईड अॅप – मोबाईलच्या गुगल Play Store वर Shikshansankraman सर्च करून डाऊनलोड करा.

वेबसाईट – http://shikshansankraman.msbshse.ac.in

* अंकाची वर्गणी ऑनलाईन 'वेबसाईट' किंवा 'अॅप' द्वारे भरा.
* अंकासाठी लेख 'वेबसाईट' किंवा 'अॅप' द्वारे पाठवा.
* अंकाच्या मुखपृष्ठासाठी चित्र 'वेबसाईट' किंवा 'अॅप' द्वारे पाठवा.
* ऑनलाईन प्रतिक्रिया पाठवा.

if not delivered please return to :
संपादक, शिक्षण संक्रमण
महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,
स.नं.८३२-ए,फायनल प्लॉट नं १७८,१७९
बालचित्रवाणीजवळ,आघारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे,भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४
दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७
ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com
वेबसाईट: http.//www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in
http://shikshansankraman.msbshse.ac.in

stamp

प्रति ______________________

____

____

____